JUNE:-2023,
VOLUME-8, ISSUE-15

ISSN 2456-1002
(ONLINE)

Research Genius E Journal

Most Reffered & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research

CHIEF EDITOR

DR. SUDHIR G. JOSHI

PRINCIPAL
SHREE H.S.SHAH COLLEGE OF COMMERCE
Modasa Dist- Arrvalli

Research
Genius E Journal

ISSN 2456-1002

Multi Disciplinary and Peer-Reviewed Research Journal in India

Chief Editor

Dr. Sudhir G. Joshi
Principal
Shree H.S.Shah College Of Commerce, Modasa Dist- Arrvalli

Chief Executive Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali
Assistant Professor
Department of Commerce
Shree H.S.Shah College Of Commerce,Modasa Dist- Arrvalli

Associate Editors	
Dr. Mohanlal K.Patel ASSOCIATE PROFESSOR H.O.D Department Of Commerce H.S.Shah College Of Commerce, Modasa Dist- Arrvalli	**Dr. Ilaben D.Sagar** ASSOCIATE PROFESSOR H.O.D Department Of Economics H.S.Shah College Of Commerce, Modasa Dist- Arrvalli

JUNE-2023, VOLUME-8, ISSUE-15

Executive Editors

Prof. Gopalbhai Vankar **Assistant Professor** **H.O.D** **Department of English** **Shree H.S.Shah College Of Commerce,** **Modasa Dist- Arrvalli**	**(LATE) Dr. Anant Patel** **Assistant Professor** **Department Of Physical Education** **Shree H.S.Shah College Of Commerce,** **Modasa** **Dist- Arrvalli**
Prof. Kamlesh Goswami **ASSISTANT PROFESSOR** **Department Of commerce** **Shree H.S.Shah College Of Commerce,** **Modasa** **Dist- Arrvalli**	**Dr. Dhaval P. Dave** **Assistant Professor** **Department of Economics** **Shree H.S.Shah College Of Commerce,** **Modasa Dist- Arrvalli**
Prof. Jignasha vishnubhai **ADHYAPAK SAHAYAK** **Department Of commerce** **Shree H.S.Shah College Of Commerce,** **Modasa** **Dist- Arrvalli**	**Prof. Amitbhai Gurjibhai vasava** **ADHYAPAK SAHAYAK** **Department Of commerce** **Shree H.S.Shah College Of Commerce,** **Modasa** **Dist- Arrvalli**

PUBLISHED BY

http://www.hsccresearchejournal.org/

HEAD QUARTER

Shree H.S.Shah College Of Commerce, Modasa Dist- Arrvalli

"Research Genius E Journal" is a Bi-Annual based Research Journal

Copy Right, JUNE- 2023, All Rights Reserved

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
- **"Research Genius E Journal" holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles "Research Genius E Journal" holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions**
- **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of "Research Genius E Journal" . The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
- **All efforts are made to ensure that the published information is correct. "Research Genius E Journal" is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**

ISSN 2456-1002

Editor's Column

The blast of knowledge at the universal hut due to scientific dynamics has without doubt redefined the very concept of new Era. The main set-up of education especially higher education-has become a subject of study and scrutiny for the scholars and practitioners who have a hunger desire to face change and challenges. It is because we, the creature beings, are brilliant with the faculty of option and a liberated will.

Unlike other type, we are not planned. We can make choices and use our free will to act and get our objectives. Inequities in learning opportunities, quality of educational military and level of learning success persist by gender, rural/town locality, ethnic backdrop, and socioeconomic status.

The quality of education and the aptitude to define and monitor this quality is absent in most upward countries. The means and span of education continue to be fine and curbed to past models of delivery, and the use of other channels continues to be informal and subsidiary. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not in step by an raise in funds.

At this point in time, it is safe to situation that the split of views on the risk of change is marvelous. We, the publishers of Research Genius E Journal, are very much eager to view some aspect of these changes through academic article contributed by impressive scholar and social group. The nearby issue contains papers with decisive coming and scrutiny as well as orderly argument and reflection on various theme of language, prose, information technology, commerce and so on. We trust this will positively be helpful for the community who desire transform.

Chief-Editor

Dr. Sudhir G. Joshi

Research Genius E Journal

JUNE :- 2023,
VOLUME-8, ISSUE-15

INDEX

Sr.	Title	Page
1.	Post Covid-19, Growth and Development of India - Dr. DhavalkumarPravinkumar Dave	1-8
2.	विद्यापति की भक्ति और श्रृंगार का मिश्रण - डॉ.कल्पना आर.पटेल	9-11
3.	Floristic composition of Ratanpur Forest District Aravalli, Gujarat. - Hasmukh Kharadi	12-16
4.	व्याकरणशास्त्रेसंज्ञासूत्रभेदाः - योगेश्वरस्वामी	17-19
5.	ચુનીલાલ મડિયાની નવલકથા 'લીલુડી ધરતી'(ભાગ-૧ અને ૨)માં માનવભાવોનું નિરૂપણ - પ્રા.બિપિનચંદ્ર એ.ઉપાધ્યાય	20-28
6.	અનિવાર્ય મનોદબાણ અને ક્રિયા દબાણ : આધુનિક સમય નો પડકાર - ડૉ.એમ. એ કઠિયારા	29-31
7.	ગુજરાતમાં ઉદ્યોગ સાહસિકો માટે સંસ્થાની ભૂમિકાનો એક અભ્યાસ - Dr. Kukava Geeta N.	32-40

7. **GREEN MARKETING IN MODERNMARKETING MIX**
- Rohit Twinkal Navinchandra 41-45

8. **The Health Sector in India: Challenges, Progress, and Future Directions** - Vaishaliben K. Makwana 46-49

Post Covid-19, Growth and Development of India

Dr. DhavalkumarPravinkumar Dave
Assistant Professor
Shri H. S. Shah College of Commerce, Modasa

Abstract:-

Since the 2000s, India has made remarkable progress in reducing absolute poverty. Between 2011 and 2015, more than 90 million people were lifted out of extreme poverty.However, the COVID-19 pandemic led India's economy into a contraction of 7.3 percent in FY21, despite well-crafted fiscal and monetary policy support. Following the deadly 'second wave,' growth in FY22 is expected to be nearer to the lower bound of the range of 7.5 to 12.5 percent. After growing at very high rates for years, India's economy had already begun to slow down before the onset of the COVID-19 pandemic. Between FY17 and FY20, growth decelerated from 8.3 percent to 4.0 percent, with weaknesses in the financial sector compounded by a decline in the growth of private consumption. In FY21, the economy contracted by 7.3 percent.

In response to the COVID-19 shock, the government and the Reserve Bank of India took several monetary and fiscal policy measures to support vulnerable firms and households, expand service delivery (with increased spending on health and social protection) and cushion the impact of the crisis on the economy. Thanks in part to these proactive measures, the economy is expected to rebound - with a strong base effect materializing in FY22 - and growth is expected to stabilize at around 7 percent thereafter.

Keywords: COVID-19, growth, GDP,

Introduction:

Covid-19 has drastically affected the economies of developing and less developed countries of the world, and same is the case with India. Nonetheless, Indian economy was already in a crunch of slow growth rate from last 3 years. However, the shutdown of economic activities due to Covid-19 has further worsened the growth rate of Indian economy. The growth rate of Indian economy had already declined to 4.18% in 2019 from 8.8% in 2016. But with this economic shutdown, the growth rate of Indian economy has gone to −10.58% in 2020. This negative growth rate has seemed to be an alarming situation for India. Therefore, there is a strong

need for policy intervention and measures to review the growth process of India economy. In this regard, the development of new business models through micro, small and medium enterprises (MSMEs) can play pivotal role in reconstruction and restructuring the growth and development of India economy. MSMEs are the cornerstone of developed economies. MSME contributes to 52% of GDP in South Africa, 44% in USA, 51% in UK, and 54% in Germany. Therefore, the present chapter explores the role of micro, small, and medium enterprises in promoting and reconstructing the economic development of India during post Covid-19 era.[1]

Economies across the world plunged into deep contractions in the April-June quarter of 2020. For India, the fall in real GDP (Gross Domestic Product) in the quarter was the record lowest at 23.9 percent, with the Reserve Bank of India (RBI) calling it "historic technical recession". The contraction continued in the second quarter at -7.5 percent. If this "technical" recession persists in the third quarter of this fiscal year, it could turn into a full-fledged recession – the fourth since independence, first since liberalisation, and possibly the worst in history.[2]

The GDP growth had crashed 23.9% in response to the centre's no notice lockdown. India's GDP shrank 7.3% in 2020-21. This was the worst performance of the Indian economy in any year since independence. As of now, India's GDP growth rate is likely to be below 10 per cent.The Controller General of Accounts Data for the centre's fiscal collection indicates a gross-tax revenue (GTR) of rupees 20 lakh crore and the net tax revenue of rupees 14 lakh crore for 2020-21. The tax revenue growth will be 12 per cent, which would mean the projected gross and the net tax revenues for 2020-21 would be rupees 22.7 lakh crore and 15.8 lakh crore respectively.[3]

India's post-liberalization growth has been volatile and has only rarely reached double digits. A high growth burst in the 2000s was not sustained. There was a slowdown after 2011. Growth was 3% per annum slower than in the previous period. The years 2016, 2018, 2020 saw reversals of weak growth revivals. In 2020 this is due to the Covid-19 shock.[4]

---

[1]Suhail Ahmad Bhat., BabasahebBhimraoAmbedkar University "Post Covid-19 Challenges and Economic Development through Micro, Small, and Medium Enterprises in India"

[2]AbhijitMukhopadhyay.,Occasional Papers Jan 18 2021"Post-Pandemic Economic Recovery: Seven Priorities for India"

[3]https://timesofindia.indiatimes.com/readersblog/shreyansh-mangla/impact-of-covid-19-on-indian-economy-2-35042/

'AshimaGoyal Article., Published: 06 August 2020 "Post Covid-19: recovering and sustaining India's growth" Indian Economic Review volume 55, pages161–181 (2020)

Consistent reform efforts have seen India's ranking on the World Bank's Ease of Doing Business scale rise from 142nd (out of 190 countries) in 2014 to 63rd in the 2020 report. Policy seems to be moving in the right direction – the government has established industrial trade corridors, reduced some licensing requirements, and heavily promoted the "Make in India" initiative to encourage foreign investment into India's manufacturing sector.[5]

POST-COVID ECONOMIC SCENARIO

The perturbations from repeated waves of the COVID-19 pandemic have come in the way of sustained growth recovery in India. The supply constraints pushed up shipping costs and commodity prices, thereby intensifying inflationary pressures and threatening the nascent economic recovery across the world. In India, the private corporate sector showed resilience as firms adopted new modes of operations and aligned their business strategies to the new environment. The capital expenditure push in the Union Budget for 2022-23 can provide the much needed support to achieve sustained high growth by enhancing productive capacity, crowding in private investment and strengthening aggregate demand. Though both private consumption expenditure and investment marginally surpassed their respective pre-pandemic levels in 2021-22, there is a need to strengthen the growth momentum to compensate for the lost output.Supply disruptions, restrained workforce participation, risks from new variants of the virus and the Russia-Ukraine war have emerged as the dampeners to global growth outlook. Fresh sanctions on Russia pose new risks accentuating supply disruptions in global value chains, and commodity price spirals hitting glass ceilings.As price pressures become more generalised globally, risk to growth might aggravate.GDP declining by as much as 23.8 per cent in the first quarter of 2020-21. A gradual recovery took hold during the second half of the year, as a result of which the contraction for the full financial year turned out to be far less severe at 6.6 per cent – which also placed India at a relatively better position among the G-20 countries in terms of annual GDP growth for 2020.Another thingthe turnaround in the economy in 2021-22 has been remarkable with all the components of aggregate demand surpassing the pre-pandemic levels in H2:2021-22. GDP in 2021-22, however, is estimated to be only 1.8 per cent above pre-pandemic level suggesting lost growth over two years.If the question arises as to how this can be possible, let us look at the different sectors of the Indian economy.[6]

---

[5] https://www.corporates.commerzbank.com (Peter Born., Chief Representative for Commerzbank in Mumbai)

[6] Reserve Bank of India. India's Central Bank, Publications Date April 29, 2022

The Indian economy for 2020–21 have repeatedly fallen from 1.9per cent (in April 2020)15 to 1.2 per cent (in May 2020). In October 2020, the IMF projected a 10.3 per centcontraction for the Indian economy in 2020.17 for the firsttime in 40 years India has had a negative growth rate.Due to the combined effects of the demand shock and supply disruptions following the lockdown, the growth rate projections for the Indian economy for 2020–21 have been repeatedly loweredfrom 1.9 per cent (in April 2020) to 1.2 per cent (in May 2020). In October 2020, the IMF projected a 10.3 per cent contraction for the Indian economy in 2020. For the first time in 40 years India has had a negative growth rate.[7]

State of the Economy in 2020-21: A Macro View

COVID-19 pandemic ensued global economic downturn, the most severe one since the Global Financial Crisis

• The lockdowns and social distancing norms brought the already slowing global economy to a standstill

• Global economic output estimated to fall by 3.5% in 2020 (IMF January 2021 estimates)

• Governments and central banks across the globe deployed various policy tools to support their economies such as lowering policy rates, quantitative easing measures, etc.

• India adopted a four-pillar strategy of containment, fiscal, financial, and long-term structural reforms:

o Calibrated fiscal and monetary support was provided, cushioning the vulnerable during the lockdown and boosting consumption and investment while unlocking

o A favourable monetary policy ensured abundant liquidity and immediate relief to debtors while unclogging monetary policy transmission

• As per the advance estimates by NSO, India's GDP is estimated to grow by (-) 7.7% in FY21 - a robust sequential growth of 23.9% in H2: FY21 over H1: FY21

• India's real GDP to record a 11.0% growth in FY2021-22 and nominal GDP to grow by 15.4% – the highest since independence:

o Rebound to be led by low base and continued normalization in economic activities as the rollout of COVID-19 vaccines gathers traction

[7]Unesco "India Case Study" October 2021.

• Government consumption and net exports cushioned the growth from diving further down, whereas investment and private consumption pulled it down

• The recovery in second half of FY2020-21 is expected to be powered by government consumption, estimated to grow at 17% YoY

• Exports expected to decline by 5.8% and imports by 11.3% in the second half of FY21

• India expected to have a Current Account Surplus of 2% of GDP in FY21, a historic high after 17 years

• On supply side, Gross Value Added (GVA) growth pegged at -7.2% in FY21 as against 3.9% in FY20:

o Agriculture set to cushion the shock of the COVID-19 pandemic on the Indian economy in FY21 with a growth of 3.4%

o Industry and services estimated to contract by 9.6% and 8.8% respectively during FY21

• Agriculture remained the silver lining while contact-based services, manufacturing, construction were hit hardest, and recovering steadily

• India remained a preferred investment destination in FY 2020-21 with FDI pouring in amidst global asset shifts towards equities and prospects of quicker recovery in emerging economies:

o Net FPI inflows recorded an all-time monthly high of US$ 9.8 billion in November 2020, as investors' risk appetite returned

o India was the only country among emerging markets to receive equity FII inflows in 2020

• Buoyant SENSEX and NIFTY resulted in India's market-cap to GDP ratio crossing 100% for the first time since October 2010

•Softening of CPI inflation recently reflects easing of supply side constraints that affected food inflation

• Mild contraction of 0.8% in investment (as measured by Gross Fixed Capital Formation) in 2nd half of FY21, as against 29% drop in 1st half of FY21

• Reignited inter and intra state movement and record-high monthly GST collections have marked the unlocking of industrial and commercial activity

•The external sector provided an effective cushion to growth with India recording a Current Account Surplus of 3.1% of GDP in the first half of FY21:

- Strong services exports and weak demand leading to a sharper contraction in imports (merchandise imports contracted by 39.7%) than exports (merchandise exports contracted by 21.2%)
- Forex reserves increased to a level so as to cover 18 months' worth of imports in December 2020
- External debt as a ratio to GDP increased to 21.6% at end-September 2020 from 20.6% at end-March 2020
- Ratio of forex reserves to total and short-term debt improved because of the sizable accretion in reserves

•V-shaped recovery is underway, as demonstrated by a sustained resurgence in high frequency indicators such as power demand, e-way bills, GST collection, steel consumption, etc.

•India became the fastest country to roll-out 10 lakh vaccines in 6 days and also emerged as a leading supplier of the vaccine to neighboring countries and Brazil

• Economy's homecoming to normalcy brought closer by the initiation of a mega vaccination drive:

- Hopes of a robust recovery in services sector, consumption, and investment have been rekindled
- Reforms must go on to enable India realize its potential growth and erase the adverse impact of the pandemic

• India's mature policy response to the 'once-in-a-century' crisis provides important lessons for democracies to avoid myopic policy-making and demonstrates benefits of focusing on long-term gains.[8]

On March 31, the World Bank said India's real GDP growth for fiscal year 21/22 could range from 7.5 to 12.5 per cent in its latest South Asia Economic Focus report released ahead of the annual Spring meeting of the World Bank and the International Monetary Fund (IMF).[9]

The World Bank has retained India's economic growth forecast for the current fiscal at 8.3 per cent as the recovery is yet to become broad-based. As per the first advanced estimates of the national income released by the National Statistical Office (NSO) last week, the economy is

---

[8] Ministry of Finance "Key Highlights of Economic Survey 2020-21" Posted On: 29 JAN 2021 3:47PM by PIB Delhi.

[9] Business Standard, September 23, 2022.

projected to grow at 9.2 per cent in 2021-22, surpassing pre-COVID level in actual terms, mainly on account of improved performance, especially in farm, mining and manufacturing sectors.[10]

Sector-wise Recovery Pattern

Sr. No	Sector	Trend Growth Pre-Pandemic		Growth Pandemic Period	
		2012 To 2017	2017 To 2020	2020 To 2021	2021 To 2022
01.	Agriculture, Forestry & Fishing	3.6	5.2	3.3	6.7
02.	Mining & Quarrying	2.4	2.4	-8.6	2.9
03.	Manufacturing	6.8	5.0	-0.6	9.8
04.	Electricity, Gas, Water supply & Other Utility Services	6.0	7.5	-3.6	3.9
05.	Construction	4.2	4.6	-7.3	1.9
06.	Trade, Hotel, Transport, Communication and Services related to Broadcasting (Into Two Parts)				
	6.1 Trade, Hotel and Repair	8.4	8.1	-22.4	----
	6.2 Transport, Communication and Services related to Broadcasting	----	----	-15.3	-10.9
07.	Financial, Real Estate and Professional Services				
	7.1 Financial Services	8.2	5.4	5.1	6.6
	7.2 Real Estate and Professional Services			1.2	
08.	Public Administration, Defence and Other Services				
	8.1 Public Administration, Defence	6.5	7.0	2.3	6.4
	8.2Other Services			-11.5	
GVA at basic price		6.6	5.9	-4.8	3.1

Source:https://m.rbi.org.in/scripts/PublicationsView.aspx?id=21035

Conclusions:

As per an alternative methodology proposed by Rangarajan-Srivastava (2017), potential growth for 2020-21 is estimated to have declined to 5.4 per cent from 7.8 per cent in 2017-18. The Bai and Perron structural break test (Bai and Perron, 1998) identifies three break points in the post-independence period 1979-80, 2002-03 and 2011-12 (after the GFC). Risks to post-COVID trend growth can be mitigated through targeted structural reforms.India's economic

[10] The Economic Times., September 23, 2022

growth is expected to be 8.3 per cent in the current financial year and 8.7 per cent in 2022-23, according to World Bank's "Global Economic Prospects" report, publishedJan 11, 2022. The 8.3 percent GDP growth prediction for the current fiscal (2021-22) is the same as what was projected by the World Bank in its last projection released in October 2021.

विद्यापति की भक्ति और श्रृंगार का मिश्रण

डॉ.कल्पना आर.पटेल

श्री कलजीभाई कटारा आर्ट्स कॉलेज, शामलाजी

जयदेव को आदर्श मानकर चलने वाले विद्यापति को काव्य में भक्ति और श्रृंगार का मिश्रण होना आश्चर्यजनक नहीं है । विद्यापति की वैयक्तिक विचार-धारा और कुल परम्परा को देखते हुए श्री प्रेमचंद एम.ए. लिखते हैं - "वैष्णव सहजिया संप्रदाय के समय में गृहीत राधा-कृष्ण की लीला के मूल में स्त्रीत्व और पुरुषत्व की युगनद्धता (स्त्री-पुरूष का आलिंगनबद्ध-युगलत्त्व) का रूपांतर होने के कारण विद्यापति के राधा-कृष्ण सम्बंधी पदों में श्रृंगारिक्ता आयी, यही कारण है कि विद्यापति के काव्य में प्राप्त शृंगारिकता रीतिकालीन कवियों की श्रृंगारिकता से भिन्न प्रकार की है और इसी प्रकार उनकी भक्ति-भावना भी भक्तिकालीन कवियों के समान नहीं है ।"[१]

रीतिकालीन कवियों के श्रृंगार-वर्णन से कवि विद्यापति भिन्न इस अर्थ में ठहरते हैं कि संयोग-श्रृंगार-वर्णन में जो सजीवता और उत्साह विद्यापति में है, वह रीतिकालीन कवियों में नहीं है और वियोग-वर्णन में विद्यापति में जो मानसिक पक्ष की प्रबलता प्राप्त होती है वह भी रीतिकालीन कवियों में नहीं है । उनमें शारीरिक पक्ष प्रबल बना हुआ है ।

सूर, तुलसी, नंददास जैसे भक्तों में विद्यापति की गणना नहीं हो सकती । इसके कारण प्रेमचंद, एम.ए. ने इस प्रकार दिए हैं -

1. विद्यापति के पद भक्ति के प्रचार के रूप में नहीं लिखे गए थे ।
2. उनकी पदावली को पढ़कर हृदय पर भक्ति-भावना की छाप नहीं पड़ती और न वैसी भक्ति-भावना अद्भुत होती है जैसी सूर आदि के काव्य से होती है।
3. विद्यापति की रचनाओं में भक्ति-भावना से अधिक पांडित्य झलकता है।
4. जहां अष्टछाप के कवियों में राज्याश्रय के प्रति उपेक्षा और तिरस्कार की भावना मिलती है, वहाँ विद्यापति के पदों में शिवसिंह, रूपनारायण, लखिमादेई, रमा का उल्लेख पग-पग पर हुआ है । यहॉ तक कि उन्हें 'सामसुंदर काम' भी कहा गया है ।

इस प्रकार श्री प्रेमचंद एम.ए. ने विद्यापति को रीतिकालीन कवियों से ऊंचा और अष्टछाप के भक्त कवियों से निम्न स्थान देना उचित माना है ।

शुद्ध भक्ति-परक पद - पदावली के राधा-कृष्णा विषयक पदों को लेकर ही विद्यापति भक्त या श्रृंगारी कवि हैं । ऐसा प्रश्न उठाया जाता रहा है, वैसे उनके 'महेश बानी' और 'शिव की नचारी' के पदों को लेकर नहीं उठाया जाता । कारण स्पष्ट है कि उनके यह पद शुद्ध-भक्ति-परक हैं । 'महेशबानी' शिव और पार्वती के विवाहित स्वरूप से सम्बन्धित भक्ति के पद हैं । राधा-कृष्ण विषयक पदों एवं कवि विद्यापति के अंतिम समय की रचना के विषय में डॉ.उमेश मिश्र जी लिखते हैं - "अपने जीवन का अधिकतर भाग विद्यापति ने शृंगारिक कविताओं के बनाने में व्यतीत किया है । इसलिए अब समय भी थोड़ा था तथा उत्साह भी उतना नहीं था । यह अवश्य मालूम पड़ता है कि कवि ने कुछ कविताएँ हर-गौरी के सम्बन्ध में जिन्हें 'महेशबानी' कहते हैं पूर्व भी बनाई थीं तथापि शुद्ध शिवभक्ति की 'नचारी' कविताएँ जान पड़ता है जब कवि को संसार से विरक्ति हो गई थी उस समय की हैं । इन्हीं कारणों से नचारी के पद उतने अधिक नहीं हैं जितने श्रृंगार के । परन्तु जितने भी पद हैं, उन्हीं से इतना आनंद तथा संतोष मिल जाता है कि भक्तों को संसार की सभी वस्तुएँ इनके सामने तुच्छ दिखाई पड़ती हैं । अभी भी मिथिला के किसी शिव-मंदिर में जाइये । तो दिखाई पड़ेगा, क्या पुरुष क्या स्त्री, सभी नचारी गाने में मग्न हो रहे हैं । अंत समय में विद्यापति पूर्ण भक्त हो गए थे । क्या बीना भक्ति के ही 'उगना' के वेष में शिव उनके पास दास बनकर रह सकते थे ? क्या भक्त के बिना ही गंगाजी अंत काल में उनकी प्रार्थना सुन सकती थीं ?..... कोई भी शुभ कार्य ऐसा न होगा जिसमें महेशबानी न गाई जाए । अविवाहित कन्याओं के शुरू से केवल महेशबानी ही सीखलाई जाती है जिससे यह कन्याएँ सांसारिक प्रेम की बातें असमय में न सीखें और साथ ही साथ शिव-गौरी की शुद्ध भक्ति को आदर्श मान स्वयं गोरी के समान बने । यदि यही भाव तथा यही शुद्ध आदर्श राधा-कृष्ण की कविताओं में विद्यापति ने रखा होता तो मुझे पूर्ण विश्वास है कि मिथिला में उन कविताओं का भी महेशबानी के सामने समान ही आदर होता । परन्तु असंभव है ।"[२]

उपयुर्क्त विवेचन से यह सिद्ध होता है कि विद्यापति भक्त नहीं थे परंतु यह बात नहीं है । उनकी शुद्ध भक्ति के दर्शन जो शिव, दुर्गा, गंगा, जानकी, विष्णु और नचारी के पदो में होते हैं, वह राधा-कृष्ण के श्रृंगारी पदों में नहीं होते । राधा-कृष्ण के उद्दाम-श्रृंगार का जैसा विशद वर्णन कवि-शेखर विद्यापति ने किया है, वैसा जयदेव के अतिरिक्त संस्कृत या हिन्दी-साहित्य का अन्य कोई कवि न कर सका । यही कारण है कि श्रृंगारी कवियों में विद्यापति का प्रमुख स्थान है । परन्तु अपनी जीवन की सान्ध्य बेला में रसराज के उपासक विद्यापति दीन-हीन बनकर "दिन दयामय अतए तोहर बिसवास" कहकर माधव की शरण जाते हैं, धन-सम्पत्ति न माँगकर शिव से सद्गति की मांग करते हैं, शिव, शक्ति और गंगा की वंदना कर स्वयं के उधार की प्रार्थना करते हैं तो स्पस्ट परिलक्षित होता है कि ऐसे पदों में विद्यापति ने

अपना हदय ही निकालकर रख दिया है । ये पद उनकी शुद्ध भक्ति-भावना के परिचायक हैं । विद्यापति में एक साथ ही श्रृंगारी और भक्त कवि का मणिकांचन योग हुआ है ।

संदर्भ :

1. विद्यापति, भक्त या श्रृंगारी कवि (लेख), प्रेमचन्द एम.ए.
2. विधापति ठाकुर, डॉ. उमेश मिश्र, पृ.143-144
3. विद्यापति की पदावली, बेनीपुरी - पद क्र. 232
4. विद्यापति की विचारधारा (लेख), पं.शिवनंदन ठाकुर
5. विद्यापति, डॉ. जनार्दन मिश्र, पृ. 47

Floristic composition of Ratanpur Forest District Aravalli, Gujarat.

Hasmukh Kharadi

P.G. Centre in Botany, Sir P.T. Science College, Modasa, Gujarat.

Abstract:-

The present work has been done to collect the Information about different plant species of Kanthariya range forest in particular zone of Ratanpur. The data obtained from these studies have botanical importance of the particular zone Ratanpur During my field work we have consisted of total 52 Angiosperm families are belonging 192 plant species were collected and recorded. Trees are dominated with 112 and 38 shrubs, 8 climbers and 42 herbs. We have also noted 2 ptreidophytes and 3 bryophytes. The dominant species are *Tactona grandis, Butea monosprma ,Holarrhena antidysenterica, Diospyros melanoxylon, Acacia nilotica, etc.*

Key words: Floristic Composition, dominant species, diversity.

Introduction

Floristic Assessment have acquired increasing importance in recent years in response to the need of developing and under developing countries to assess their plant wealth. the rich botanical wealth of this Ratanpur range forest in particular zone Kanthariya is being continuously over exploited for timber and non timber forest products such as fodder, grasses, gums, grazing etc. The earlier work on floristic part of North Gujarat has been carried out Sexton & Sejweek (1918). Later on there was on gap were from 1917 onward Patel (2000), Ant (2001), Jangid (2003). Biodiversity delivers a variety of tangible and intangible services like food, fodder, fuel wood, groundwater, eco-tourism, etc., supporting the survival and livelihood of a large number of people along with stakeholders, ecological processes, and functions (Martín-López *et al.*, 2012). Tropical forests are highly diverse land ecosystems covering only 7% of the earth's terrestrial surface and harboring nearly half of the global diversity (Hubbell *et al.*,1983; May and Stumpf, 2000). Of these, nearly 38%of forests with an average annual rainfall of 250-2000 mm They were worked in selected different area of North Gujarat. During our field trip visit were taken various photographs rare plant species in Ratanpur forest. From this region we have reported 192 plant species. Aravalli district has contributed to the expression of very rich culture diversity one of the major component in knowledge of natural resources as an integral part of it's culture and which reveals not only in the systematic knowledge the native tribal people of this region with regard to native flora and fauna, and but also the the development of large group of cultivated plants of texoethno-botanical value. The main aim of present study was to study the diversified composition of flora in Kanthariya forest range of Aravalli district, North Gujarat.
In view of the regional importance of the particular zone of Ratanpur forest flora so that present study was under taken.

Materials and Methods

The Aravalli district is situated in the North West part of Gujarat between latitudes 20 13' 15'' and 24 34' 30" North and Longitudes 72 47' 0" and 73 37' 30" east. Part of the western Aravallis Mountain in Aravalli. The Ratanpur forest is situated on latitude 23 68' 31" North and Longitude 73 33' 40" North and Longitude 73 46' 52" east.

To carry out work on floral diversity in Bhiloda forest range Aravalli district, first of all, the study area was selected and divided into different regions for the sake of convenience and systematic study. To study the floristic diversity in different forest area Kanthariya range forest, the frequent visits were made to the study area in the different seasons, so that seasonal variation could be studied.A general survey of the vegetation was made and observed different plants such as herbs, shrubs and trees. the general associations of plants were observed in all the unprotected areas. Apart from the study of vegetation, plant species are collected and Herbarium sheets are prepared, and also to take photograph of particular species. Frequency percentage of each species was calculated by following the method given by Mishra (1968).

Result and Discussion

The total number of **50** Agiospermic families is belonging 142 genera and 170 species reported from this area. We have also noted the dominant species are *Tactona grandis, Butea monosprma, Diospyros melanoxylon, Holarrhena antidysenterica and Acacia nilotica etc.* in particular region Ratanpur , Kanthariya renge Forest.

Table 1 : Floral assessment of the Ratanpur forest.

Categories of plant.	**Genera**	**Species**	**Families**
Dicots	**137**	**161**	**46**
Monocots	**5**	**9**	**4**
Total	**142**	**170**	**50**

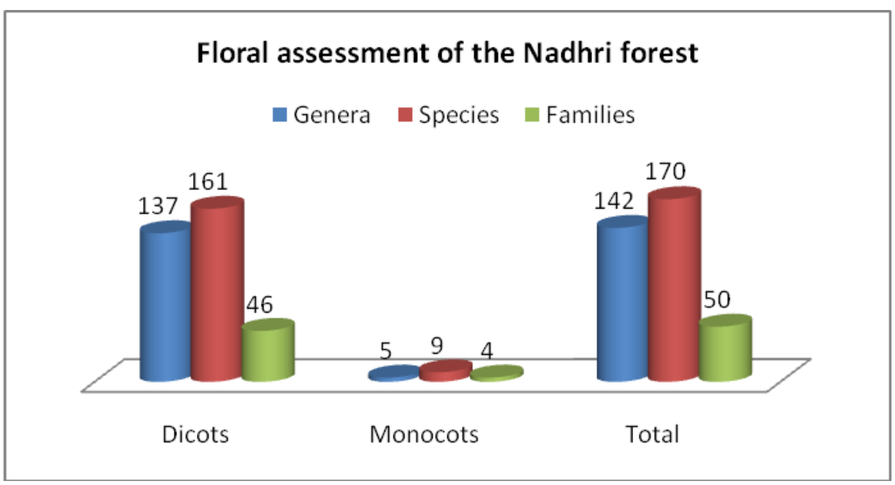

Fig. A. Floral assessment of the Ratanpur forest

Table 2 : Dominant plant in the Ratanpur forest

Family	Plant name	Total number of plant (approxi.)
Verbinaceae	*Tectona grandis*	640
Fabaceae	*Butea monosperma*	492
Ebenaceae	*Diospyros melanoxylon*	352
Apocynaceae	*Holarrhena antidysenterica*	290
Mimosaceae	*Acacia nilotica*	186

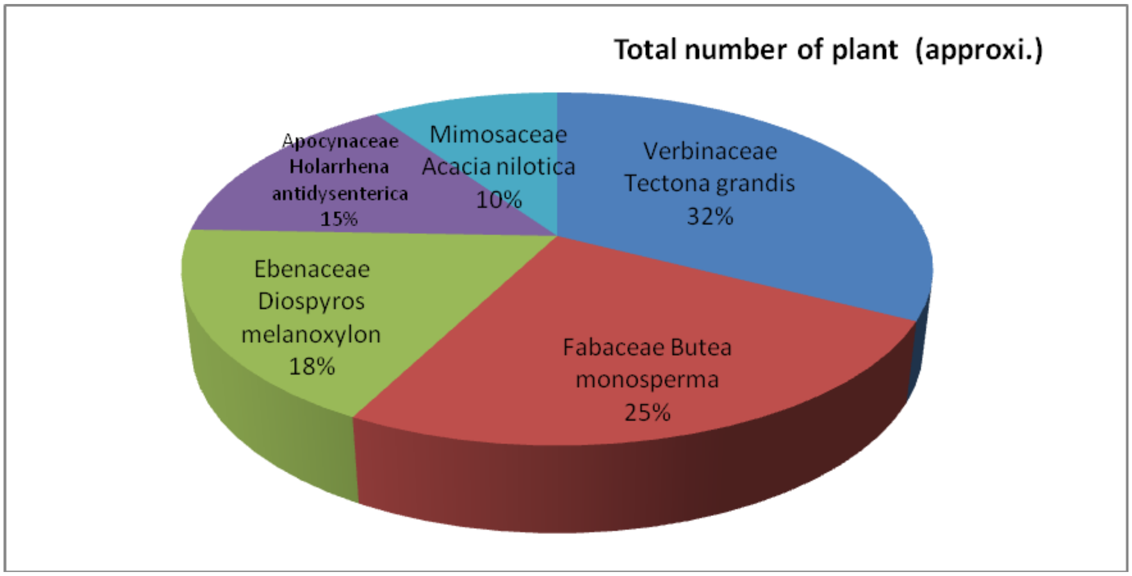

Fig. B. Dominant plant in the Ratanpur forest

We have recorded 137 genara of Dicots and 5 genara of Monocots, 161 species of Dicot & 9 species of Monocots, belonging to 46 dicot & 4 monocot families.(table-1 & fig. A). Table 2 and Fig. B shows dominant families and plant and also shows that approximately no. of plant in particular zone Ratanpur Table 2 and fig. B shows that 4 genera are dominant in the Ratanpur range forest.

References

A Irawan, P Peniwidiyanti, A Ainurrofiah. Floristic Composition and Structure of Vegetation in Indonesia Power Gunung Salak Geothermal Plant, West Java, Indonesia .2023 - e-journal.biologi.lipi.go.id

Ajaz, S., Ahmad, K., Qaisar, K. N., Mugloo, J. A., Rafeeq, J., Gangoo, S. A., & Khan, I. (2022). Floristic

Diversity under different habitats in overa wildlife sanctuary of J&K India. *Indian Forester*, 148(11), 969–985.

Cook, T. (1908). The flora of the presidency of the Bombay. Vol. I and II, Bishan Singh Mahedrapalsingh, Dahradun.

H. Punia1, H. Dhiman2 , H. Saharan3 and S. Jakhar* Floristic Composition and Diversity in Response to Varying Degrees of Disturbance in Tropical Dry Deciduous Forests of Southern Haryana, India *Ecology Lab, Department of Botany, Kurukshetra University, Kurukshetra 136 119, Haryana, India Received 1 May, 2022; Accepted 4 July, 2022)

Jain, S.K and U.R Deshpande (1964). Observation on the vegetation of Khandes (Maharashtra). *Proc. Nat. Acad. Sci.* India, **34 (3):** 322 – 333.

Karntik, C.R. (1955). A contribution to the biogeographical studies of Khandes with special reference to Satpuda range. *Bombay Geogr. Mar*. , **2:** 65 -72.

Kotiwar, O.M. 1995. Ecological and Taxonomical study of dry deciduous Gir forest. Ph.D. Thesis, Bhavnagar University, Bhavnagar.

Mathew, Varghese (1988). Forest flora of Dhule district part I and II , Ph.D. thesis, Sardar patel University, Vallabh Vidyanagar

Maheshwari, J.K. 1963. *The flora of Delhi.* C.S.I.R., New Delhi.

Oosting, H. J. 1958. *The study of Plants communities* W. H. Frceman and co. San Francisco. U.S.A.

Pandit B. R., Mahesh Kumar R., Kotiwar, O. S. and Patel, B. P. 1995. "Biological Spectrum of Reserved forest near Bhavnagar, Gujarat." Ad. Plant. Sci." 8(2): 319-322.

Pandit B. R., Kotiwar, O. S. and Pahurkar, A. J. 1996. "Life forms and biological spectrum of the flora of Gir Forest, Gujarat." Geobios new Reports 15(1): 17 - 20.

Patel, B.P. 1982. Ecological Survey of the Reserved forest (Victoria Park) near Bhavnagar. Ph.D. thesis, Bhavnagar University, Bhavnagar.

Patel, R.S. (2002). Floristics and Ethnobotanical studies of Ambaji Forest on North Gujarat; Ph.D thesis submitted to Sardar patel University, Vallabh Vidyanagar.

Pandeya, S.C., Pandya, S.M., Murthy, M.S and Kuruvilla, K. 1967. Forest ecosystem. Classification of forest vegetation with reference to forests in the River Narmada catchment Area. J. Ind. Bot. Soc.46: 412-427.

Rawat, B. (2021). Spatial prediction of plant species richness and density in high-altitude forests of Indian west Himalaya. *Trees, Forests and People*,

Santapau, H. (1951). The genus Dioscoera in Bombay state. *J. Bombay Nat. Hist. Soc*., **49 :** 624-636 ,t 3.

Saxton, W.T. and L.J. Sedwick (1918). Plant of Northan Gujarat Ibid**. 6(7)** : 209 -326 and I- xIII

Santapau, H and Janardhanan, K.P., 1966. *The flora of Saurashtra*. Bull. Bot. Surv. India. 8: 1-58.

Smith A. P. 1973. Stratification in temperate and tropical forests. Am. Nat. 107: 671-683.

Shah, G.L. (1978). Flora of Gujarat state. Part I and II, Sardar patel University, Vallabh Vidyanagar

Thakkar, J.I. 1910. *Vanaspati Shashtra.* Reprint 1998. Pravin Pustak Bhandar, Rajkot.

Yadav, S.R. 1979. A contribution to the floristic and phytosociology of some parts of South Gujarat. Ph.D. Thesis, S. P. University, Vallabh Vidhyanagar.

व्याकरणशास्त्रेसंज्ञासूत्रभेदाः

योगेश्वरस्वामी (नव्यव्याकरणाचार्यः, वेदांताचार्यः, नव्यन्यायाचार्यः,विद्यावारिधिः)
स्वामिनारायणसंस्कृतविद्याप्रतिष्ठानम् सरधारः – गुजरातम्

व्याकरणशास्त्रे महर्षिपाणिनेर्लक्षणात्मिकाऽष्टाध्यायी अद्वितीया कृतिरस्ति । तत्र चतुस्सहस्राणि सूत्राणि प्रतिपादितानि सन्ति अस्यामष्टाध्याय्यां न हि सर्वाण्येव सूत्राणि पाणिनिनैव निर्मितानि, किन्तु पूर्वाचार्यैः रचितानि सूत्राणि पाणिनिना अविकलं समुपन्यस्तानि ।

तत्र अष्टाध्याय्यां पाणिनिना षड्विधानि सूत्राणि प्रोक्तानि । तथा हि –

संज्ञा[1] च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।
अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् ।।

सूत्रं षड्विधं भवति । यथा – संज्ञा, परिभाषा, विधिः, नियमः, अतिदेशः, अधिकारश्च । तत्र

संज्ञासूत्रलक्षणम् –' संज्ञा च नाम यतो न लघीयः, अथवा शक्तिग्राहकत्वं संज्ञासूत्रत्वम् । शक्तिग्रहणं च कञ्चिद् व्यवहारेवोद्दिश्य सम्भवीति व्यवहारार्थं कृतो यः सङ्केतः स एव संज्ञापदेनोच्यते अथवा संज्ञासंज्ञिप्रत्यायकं सूत्रं संज्ञासूत्रम् '[2] ।

सम् उपसर्गपूर्वकात् ज्ञाधातोः सम्यग्ज्ञानरूपेऽर्थे भावेऽङ्प्रत्ययेन सञ्ज्ञेति शब्दो निष्पद्यते । सञ्ज्ञा इति – सम्प्रत्ययः । यथा जगत्यां लोके वा व्यवहाराय कस्यापि वस्तुनो नामकरणं क्रियते तथैव व्याकरणशास्त्रेऽपि शास्त्रीयकार्यसम्पादनार्थं सञ्ज्ञाऽवगमनाय सूत्राणि निर्मीयन्ते । व्याकरणशास्त्रे लाघवेन शास्त्रीयप्रक्रियायाः सम्पादनार्थं निर्वाहार्थञ्च सञ्ज्ञाकरणं समाद्रियते च शाब्दिकैः ।

प्रदीपकारेणोक्तम् – ' सर्वार्थाभिधानयोग्यस्य शक्तिर्नियमनमात्रं सञ्ज्ञाकरणमिति '[3] काचन सञ्ज्ञा अन्वर्था विद्यते, यतो नाम्नोऽनुसारं तस्यार्थः फलं च भवत्येव । यथा – वृद्धिः, प्रकृतिभावः, लोपादयश्च । पाणिनेः सूत्रेषु काचन सञ्ज्ञा रूढा विद्यते । यथा – टि-घु-भप्रभृतयः ।

अष्टाध्यायाः समारम्भः सञ्ज्ञासूत्रेण भवति । तत्र वृद्धिसञ्ज्ञाविधायकं मङ्गलार्थं प्रथमं सूत्रं " वृद्धिरादैच् " इति । सञ्ज्ञाप्रभावात् कस्यचित् कार्यस्य विधिर्भवति । यथा – " प्रथमानिर्दिष्टं समास

---

[1]संज्ञासंज्ञिसम्बन्धबोधकं संज्ञासूत्रम् – यथा " वृद्धिरादैच् " । अव्यवस्थायां व्यवस्थापादकं परिभाषासूत्रम् – यथा " तस्मादित्युत्तरस्य " । आदेशादिविधायकं विधिसूत्रम् – यथा " इको यणचि " । प्राप्तस्य विधेर्नियामकं नियमसूत्रम् – यथा " रात्सस्य " । अतस्मिन् तद्धर्मापादकम् अतिदेशसूत्रम् – यथा " लोटो लङ्वत् " । उत्तरोत्तरस्वार्थसमर्पकं हि अधिकारसूत्रम् – यथा " ङ्याप्प्रातिपदिकात् " ।

[2]महाभाष्यम् – (1-1-27)

[3]महाभाष्यम् – प्रदीपः - (1-1-29)

उपसर्जनम् ''इति सूत्रेणोपसर्जनसञ्ज्ञा विधीयते । तस्योपसर्जनसञ्ज्ञकस्य शब्दस्य पूर्वप्रयोगः " उपसर्जनं पूर्वम् " इति सूत्रेण विधीयते ।

महर्षिपाणिनिना अष्टाध्याय्यां व्यवहृतानामष्टपञ्चाशदुत्तरैकशतमिति संज्ञानां (158) मध्ये एकनवतिरेव वा संज्ञा व्याख्याताः । प्रथमादयः संज्ञाः पूर्वाचार्यप्रयुक्तेष्वर्थेष्वेव व्यवहृता इति न ता व्याख्याताः । संज्ञासूत्राणि यथा – " वृद्धिरादैच् ", " अदेङ्गुणः ", " हलन्त्यम् ", " भूवादयो धातवः " इत्यादि ।

संज्ञाशब्दः **पारिभाषिकार्थे** अष्टाध्याय्यां **चतुर्षु सूत्रेषु** व्यवह्रियते यथा – " स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ", " आकडारादेका संज्ञा ", " वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ", " अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् "।

नामवाचार्थे सप्तसप्तिसूत्रेषु संज्ञाशब्दस्य प्रयोगः पाणिनिना कृतः । एवं च नियमितभावेन समभावेन चाधिकरणकारके संज्ञाशब्दस्य प्रयोगो भवति । यथा – " अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ", " संज्ञायाम् ", " दिक्संख्ये संज्ञायाम् ", " संज्ञायां कन्थोशीनरेषु ", " उपसर्गे च संज्ञायाम् " इत्यादीनि। परन्तु " तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् " इत्यत्रास्य व्यतिक्रमो भवति ।

पाणिनीयपारिभाषिकी संज्ञा **द्विविधा** भवति–कृत्रिमा, अकृत्रिमा च । पतञ्जलिना उक्तमस्मिन् विषये –

' किं या एताः कृत्रिमाष्टिघुभादि ' । पुनः स लिखति[4] – ' इह हि व्याकरणे ये चैते लोके प्रतीतपदार्थका शब्दाः तैः निर्देशः क्रियते – पशुः, अपत्यं, देवदत्त इति, याः चैताः कृत्रिमाः टिघुभसंज्ञास्ताभिः ' ।

अष्टाध्याय्यां चत्वारि संज्ञाशब्दकानि पारिभाषिकाणि सूत्राणि विहाय अन्यत्र संज्ञाशब्दस्य प्रयोगो **योगरूढ्यर्थे रूढ्यर्थे** च भवति । इयं संज्ञा भवति **अकृत्रिमा** ।

पारिभाषिकी संज्ञाऽपि वर्तते । सा संज्ञा वैयाकरणैः उद्भाविता भवति । लघूपायेन शब्दसिद्ध्यर्थम् इयं संज्ञा आवश्यकी भवति । इयं संज्ञा भवति **कृत्रिमा** ।

पुनःपाणिनीयव्याकरणे एकस्य शब्दस्य कृत्रिमा संज्ञा भवति, अकृत्रिमा च । तद्यथा – " कर्तुरीप्सिततमं कर्म ''इति कृत्रिमा संज्ञा भवति । " कर्मणि द्वितीया ''इत्यत्र कृत्रिमस्य ग्रहणं भवति । " कर्तरि कर्मव्यतिहारे " इत्यत्र अकृत्रिमस्य ग्रहणं भवति ।

एवं च " साधकतमं करणम् " इत्यत्र कृत्रिमा करणसंज्ञा विधीयते । " कर्तृकरणयोस्तृतीया " इति कृत्रिमस्य ग्रहणंभवति । " शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे " इत्यत्र अकृत्रिमस्य ग्रहणं भवति ।

[4]महाभाष्यम् – (1-4-23)

मुख्यतः संज्ञानां **भागद्वयं** कर्तुं शक्यते । एकत्र संज्ञैव विधिकोटिं भजते, यथा – वृद्ध्यादिः । अन्यत्र संज्ञा न विधिकोटिं भजते किं च तदुद्दिश्य कार्यान्तरं विधीयते । यथा – उपधादिः ।

पुनश्च संज्ञाः तावत् **त्रिविधा** विभक्तुं शक्यन्ते । यथा –

1. शब्दसंज्ञा[5] – वृद्धि, गुण, संयोग, अनुनासिक, टि, घु, घ, घि, नदी, भ, पद, अङ्ग प्रभृतयः संज्ञाः शब्दसंज्ञाः ।

2. अर्थसंज्ञा[6] – विभाषा, लोप, लुक्, श्लु, सम्प्रसारण, कर्तृ, कर्म, करण, सम्प्रदान, अपादान, अधिकरण, संहिता प्रभृतयः संज्ञाः अर्थसंज्ञाः ।

3. धर्मसंज्ञा[7] – उदात्त, अनुदात्त, स्वरित प्रभृतयः संज्ञाः धर्मसंज्ञाः ।

तथा च काश्चन **अन्वर्थसंज्ञाः**, काश्चन**अनन्वर्थसंज्ञाः** ।

१.सर्वनामाऽव्यय प्रभृतयः संज्ञाः अन्वर्थसंज्ञाः यतो हि प्रधानसिद्धाः सर्वार्थवाचकाः सर्व,विश्व,उभ,उभय,डतर,डतम प्रभृतयः शब्दा एव प्रातिपदिकानांस्थाने प्रयुक्तत्वात् सर्वनामसंज्ञकान्युच्यन्ते ।

२.सर्वनामत्वार्थं सर्वादिगणे पाठेन सह प्रधानसिद्धस्वीयसर्वार्थवाचकताऽप्यत्यावश्यकी प्रतीयते । अधिकरण,टि,घु,भ प्रभृतयः संज्ञा अनन्वर्थसंज्ञाः सन्ति ।

---

[5] " शब्दसंज्ञायां शब्दस्यैव सम्प्रत्ययो भवति नाऽर्थस्य " – (महाभाष्यम् – 1-1-43)

[6] " न वेति विभाषायाम् अर्थस्य संज्ञा भवति " । न वा शब्दस्य योऽर्थः तस्य संज्ञा भवतीति वक्तव्यम् । महाभाष्यम् –(1-1-43)

[7] " लोकवेदयोः उदात्तादयः शब्दा वर्णानां यो धर्मो गुणः तत्रैव प्रसिद्धाः, न तु तद्वत्यचि । तस्मादिह व्याकरण उदात्तादयो धर्मा यस्याचस्तद्गुणेऽचि संज्ञाप्यन्ते – परिभाष्यन्ते " । – (काशिका – न्यासः पृ. 269)

ચુનીલાલ મડિયાની નવલકથા 'લીલુડી ધરતી'(ભાગ-૧ અને ૨)માં માનવભાવોનું નિરૂપણ

પ્રા.બિપિનચંદ્ર એ.ઉપાધ્યાય
પીએચ.ડી, શોધછાત્ર, હે.ઉ.ગુ.યુનિ.,પાટણ રજિસ્ટ્રેશન નંબર:-૩૨૧૬

પ્રસ્તાવના:- ચુનીલાલ મડિયા ગુજરાતી ભાષાના મહત્વના સાહિત્યકાર છે. તેમણે નવલકથા, નાટક, ટૂંકીવાર્તા, એકાંકી, વિવેચન, નિબંધ અને વિવિધ સ્વરૂપોમાં પ્રદાન કર્યું છે. તેમની પાસેથી ૧૩ જેટલી નવલકથાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમણે 'પાવક જ્વાળા', 'વ્યાજનો વારસ', 'ઈંધણ ઓછાં પડયા', 'વેળા વેળાની છાંયડી', 'લીલુડી ધરતી' ભાગ-૧-૨, 'પ્રીત વ્રછોયાં', 'કુમકુમ અને આશકા', 'સધરા જેસંગનો સાળો' જેવી અનેક નવલકથાઓ આપી છે.

ચુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં ગ્રામજીવન અને શહેરી જીવનનું આલેખન થયેલું જોવા મળે છે. પ્રસ્તુત લેખમાં મડિયાની 'લીલુડી ધરતી' નવલકથામાં નિરૂપાયેલ માનવભાવોનું આલેખન કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવેલ છે.

'એક અવેતન પ્રયોગ' નામે પ્રસ્તાવનામાં મડિયા 'લીલુડી ધરતી' અંગે નોંધે છે કે - "આ નવલકથામાં મને જે 'પ્રયોગ'નું તત્વ અભિપ્રેત છે તે એના આલેખન કરતાં કથાવસ્તુ અંગેનું વિશેષ છે... મારી દૃષ્ટિએ આ કથામાં જે જોખમી પ્રયોગ છે તે એના કથાવસ્તુનો જ છે."[i]

આ પ્રસ્તાવનાનો આપણે ઝીણવટથી અભ્યાસ કરીએ તો સમજાય છે કે કથાવસ્તુના પ્રયોગ દ્વારા મડિયા નવલકથાના કથાબીજને લક્ષે છે. તેમની દૃષ્ટિએ પ્રસ્તુત નવલકથાનું કથાબીજ આ છે : એક સગર્ભા પરિણીતા પર પતિના અવસાન પછી આળ આવે તો તેનું નિર્દોષપણું સાબિત કરનારું કોણ? કોઈ જ નહીં ! અથવા એની નિયતિ' આ નાનકડા કથાબીજને વિકસાવી સંતુ - ગોબર - માંડણની આસપાસ મડિયા સમગ્ર કથા ગોઠવે છે. એ નિમિત્તે સમગ્ર જનપદને આલેખવા અનેક ગૌણકથાઓ વણી લેવા પ્રયાસ કર્યો છે. જો કે લીલુડી ધરતી' માંથી પસાર થતા કથાબીજ અંગે પાયાનો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. બીજમાંથી જેમ વૃક્ષ પાંગરે તેમ પ્રારંભમાં બનતી ઘટનાઓથી કથાવૃક્ષ ઊગી અને ફેલાતું હોય છે. મોટે ભાગે કોઈપણ કલાત્મક નવલકથામાં આમ જ બનતું હોય છે. પરંતુ આ નવલકથામાં લેખક જેને કથાબીજ કહે છે, તે સંતુ પર આળની ઘટના છેક બીજા ભાગમાં આવે છે, જેવું સામાન્ય રીતે અન્ય નવલકથાઓમાં બનતું નથી. વિધવા સગર્ભા પર થતા કલંકારોપણનું આ કથાબીજ પૂર્વે કોઈ નવલકથામાં જોવા મળતું નથી. એટલા અર્થમાં આ નવલકથા પ્રયોગાત્મક

ખરી. કથાબીજ પરત્વે લેખકનું પ્રયોગાત્મક દિશા પુરોગામી સર્જકો કરતાં અનોખી સર્જક પ્રતિભાનો પુરાવો છે.

મડિયાએ નવલકથાની કથાના સંકલન અર્થે આપેલા અભિપ્રાય પ્રમાણે જોઈએ તો નવલકથાને વૃક્ષ કલ્પીએ તો એનું કથાબીજ વૃક્ષના મૂળમાં જ હોવાની આવશ્યકતા નથી. તેમના મતે "કેટલીક રચનાઓ વડલા જેવી હોય છે, જેની ડાળ શાખાઓ એવી તો આડી અવળી વિસ્તરી હોય છે, કે તેમાં અહીં તેની વડવાઈનો ઝૂલતી હોય છે. વૃક્ષને આ આખી પ્રજાઓ કે વડવાઈઓને નવલકથાની આડકથાઓ મળી સમાજ લીલુડી ધરતીનું માળખું કંઈક આ પ્રકારનું છે[ii], એ અહીં ગોબર સેન્ માંડણના મૂળ કથાતંતુ પર લેખક કથાની શરૂઆત કરે છે પણ ધીમે ધીમે કથામાં બીજા પાત્રો ઉમેરાતાં જાય છે. એ પાત્રો નિમિત્તે બીજી વડવાઈઓ જેવી આડકથાઓ પણ ઉમેરાતી જાય છે. કથામાં પાત્રો લેખકને ઘેરે છે. કથાનો દોર અહીં સર્જકના હાથમાંથી છટકીને પાત્રોના હાથમાં ચાલ્યો જાય છે. પરિણામે કથામાં અનેક ઘટનાઓ ઉમેરાતાં ક્થાનો અક્ષિત વિસ્તાર સ્થપાયો છે. 'લીલુડી ધરતી વિરાટ કથાવૃક્ષ બની રહી. જોકે આ વિરાટતામાં પણ ભવ્ય સૌંદર્ય ઊભું થયું છે, જેનો ઈન્કાર થઈ શકે તેમ નથી. જો કે મડિયાએ કથાબીજ અંગે અને નવલકથાના ક્રોનિકલ સ્વરૂપ અંગે જે અભિપ્રાય આપ્યા છે તે કૃતિમાંથી પસાર થયા પછી અનેક પ્રશ્નો અને ગૂંચ ઊભી કરે છે તે હકીકત પણ એટલી જ અગત્યની છે.

પરંતુ કૃતિમાંથી ઊભા થતા આવા પ્રશ્નોને હાલ પૂરતા બાજુ પર રાખીએ તો ગિરનારની તળેટીમાં આવેલ ગુંદાસર ગામમાં હાદા પટેલના ઘેર પરબતના મૃત્યુથી શરૂ થયેલ અને એજ હાદા પટેલના સૌથી મોટા પુત્ર દેવશીના પુનરાગમન સાથે પૂરી થતી આ નવલકથાની ગોબર–સંતુ-માંડણની મુખ્ય કથા અને તેની સાથે ગુંથાયેલ આડકથાઓમાં જોવા મળતું માનવભાવોનું નિરૂપણ મડિયાએ કેવી રીતે કર્યું છે તેની તપાસ અહીં અભિપ્રેત છે.

આ નવલકથાની શરૂઆતમાં જ હાદા પટેલના બીજા નંબરના પુત્ર પરતાપનું મૃત્યુ થાય છે. શરૂઆતમાં જ આ ઘટના મૂકી હોવાથી સહેજે સૂચિત થઈ જાય કે આ કથા માણસની વ્યથા – વેદના - – કરૂણતાથી સભર હશે. અહીં ગિરનારની તળેટીની આસપાસના ગ્રામીણ સમુદાયનું આલેખન કરેલ છે. મડિયા આદર્શવાદી સર્જક નથી. ગામડાની નક્કર વાસ્તવિકતાનું આલેખન કરવાવાળા સર્જક ગણાય છે. ગ્રામીણ સમુદાયમાં કચરાનો ઢગ પણ સારો હોય અને શહેરી સમાજનું સર્વસ્વ ખરાબ જ હોય તેવી આત્યંતિક ભાવનાના મડિયા વિરોધી રહ્યા છે. ગુંદાસરનો આ ગ્રામીણ સમાજ પરંપરાઓ – રુઢિઓ - અંધશ્રદ્ધાઓ – શ્રદ્ધાઓના મણકાથી જોડાયેલો સમાજ છે

અને એથી જ તો નવલકથાની શરૂઆતમાં હાદા પટેલના પુત્રની લાશ ઘરમાં ઢંકાયેલી પડી હોવા છતાં વાવણીને શુભાતિશુભ માનવાવાળો સમાજ ખેતરમાં વાવણી કરી આવે છે. ત્યારબાદ અગ્નિસંસ્કાર કરવા જાય છે. જેના પરથી સમાજમાં પ્રવર્તમાન અંધશ્રદ્ધાઓ માનવચિત્ત પર કેટલી પકડ જમાવેલ છે તે દેખાય છે. અહીં સર્જકનો હકીકત દોષ હોય એવું બની શકે. કારણ કે "સમગ્ર ભારતમાં મડદું ઢાંકીને વાવણી કરવાનો રિવાજ નથી". ઘરનો મોભ તૂટી પડયો હોવા છતાં હાદો પટેલ ઘરના અન્ય સભ્યો આ દુ:ખદ ઘટનાથી ભાંગી ન પડે તે માટે ગજબની સ્વસ્થાનો ભાવ એમના ચહેરા પર રાખે છે. એ જ હાદા પટેલમાં એકાંતમાં સતી માતાના થાનકે જઈ પોતાના બંને દીકરાઓ ગુમાવ્યાની વેદના ચોધાર આંસુઓનો મેઘ બની તૂટી પડતી દર્શાવી છે.

અહીં પાત્રો ગજબના સંમિશ્રિત ભાવો સાથે જીવવા માટે ટેવાયેલા છે, હાદા પટેલના ઘરમાં એક બાજુ દીકરા પરબતના મૃત્યુનો શોક છે તો બીજી બાજુ ઘરની આબરૂ બચાવવા માટે સંતુનું આણું તેડાવવાનો મંગલ પ્રસંગ કરવાની પણ જરૂર છે અને કરે પણ છે. એક બાજુ લોકલાજ અને બીજી બાજુ ઘરની વહુનું શીલ સાચવવાની આવશ્યકતા આવી વિચિત્ર દ્વિધામાં ફસાયેલા અને સતીમાતા પરની અસીમ શ્રદ્ધામાંથી રસ્તો કાઢવા મથતા વૃધ્ધ કણબીના દ્વિધા અને મનોમંથનનું નિરૂપણ ધ્યાનાકર્ષક છે. આ શુભાશુભ પરંપરાઓ અને ભાવોને સાથે લઈ જીવી જવાની ત્રેવડવાળો સમાજ છે. એટલે જ હાદો પટેલ પરબતના મૃત્યુ ટાણે વાવણીનું શુભ કામ પણ કરે છે. એકબાજુ શોકનો ભાવ બીજી બાજુ ઉત્સાહ. એક બાજુ સંતુની આબરૂ અને આણું કરાવવાની ચિંતાનો ભાવ બીજી બાજુ બાર વર્ષ પહેલાં ગુમ થયેલા દેવશીની ઉત્તરક્રિયા કરવાની વ્યગ્રતા અને વેદના જેવા સંમિશ્રિત ભાવો સાથે સંઘર્ષ કરી જીવતા જોવા મળે છે. હાદા પટેલના મુખે ઉચ્ચારેલ શબ્દો તેમની આ જીવનશૈલીને વધુ સ્પષ્ટ કરે છે. "આ તો સંસાર છે જેમાં હરખશોક મગચોખાની જેમ ભેગા મળી ગયા છે. [iii]

સર્જક અહીં સંતુના આણાના દિવસે એકબાજુ પિતૃગૃહ છોડવાનો વિષાદનો ભાવ અને બીજી બાજુ સસુરગૃહે જવાના ઉત્સાહ અને આનંદની લાગણી બખૂબી આલેખી શક્યા છે. આજ સંતુ આણાની પ્રથમ રાત્રીએ ગોબર સમક્ષ માંડણ અને શાદૂળ જેવાઓની કુદૃષ્ટિ પોતાના પર મંડાયેલી છે. તેમનાથી ગોબરને દૂર રહેવા અને વિશ્વાસ ન કરવા કહેતી સંતુની સ્ત્રી હોવાથી સલામતી વાંચ્છના અને શીલ જાળવવાની સભાનતા અહીં વ્યક્ત થઈ શકી છે. પોતાના શીલની સલામતી માટે આટલી બધી સભાન હોવા છતાં પણ એના જ ચારિત્ર્ય અંગે કથાના બીજા ભાગમાં પ્રશ્ન ઊઠાવવામાં આવે છે જે સંતુના જીવનની સૌથી મોટી કરૂણતા છે. સમગ્ર કથામાં સંતુની આસપાસ કરૂણની સૃષ્ટિ રચાય છે. જે માંડણ ગોબરનો આડો ઘા ઝીલનારો હતો એજ માંડણ નશાંધ

અવસ્થામાં કૂવામાં શાદુળ છે એમ માની ટોટો ફોડવાની ક્રિયા કરે છે અને ગોબરની હત્યા થઈ જાય છે. વિધવા સંતુની સગર્ભા અવસ્થા કે જેના વિશે માત્ર એનો પતિ ગોબર જ જાણે છે, આ વસ્તુ કથામાં અનેક વમળો પેદા કરે છે. સમાજનું શંકાજન્ય માનસ સંતુ પર પતિની હત્યા અને "તેને કોનાથી ગર્ભ રહ્યો છે?''એવા પ્રશ્નો ઊઠાવી તેને બદચલન સ્ત્રી તરીકે સ્થાપે છે. સંતુના જીવનમાં રહેલી કરૂણતા, અસહાયતામાં મડિયાએ સમાજ વ્યવહારથી સંત્રસ્ત ચિત્તની મનોવેદનાનું ભારે કુશળતા સાથે આલેખન કર્યું છે. સમાજ તરફથી જયારે સહાનુભૂતિની અપેક્ષા હોય ત્યારે તે જ સમાજ તેના ગર્ભમાં રહેલા બાળકની બાબતે સંશયોની હારમાળા સર્જી સંતુના જીવને વેદના - વ્યથાઓ થકી ભરી દે છે. એટલું જ નહીં તેની સચ્ચાઈ સાબિત કરવા ઉકળતા તેલની કઢાઈમાં હાથ બોળવાની તાકીદ કરે છે. તેલ વૈજ્ઞાનિક રીતે પોતાનો ગુણધર્મ બજાવે છે. તેના બંને હાથ બળીને ભડથું થઈ જાય છે. ગામડાનો પામર અને ક્રૂર સમાજ તેના સત્યનિષ્ઠ અનન્ય વ્યક્તિત્વને આવરી ગયો. આરંભમાં અજબ ખુમારી સાથે આળનો એક વીરાંગનાની જેમ સામનો કરતી સંતુ ધીમેધીમે વ્યક્તિ સમુદાયમાં વિલાઈ ગઈ. જાણે કે રિબાવા માટે જ ન સર્જાઈ હોય. આ બાબતે નલિન રાવળ યોગ્ય કહે છે કે,

"અનેક પ્રસંગોએ લેખક એને 'ગામના'હાયમાં મૂકી દે છે. અને ગામ એને રિબાવી રિબાવીને છોડે છે. માનસિક ત્રાસ અને રિબામણી સહન કરતી સંતુ કથાનું દયાજનક પાત્ર બની જાય છે.[iv]

સમાજની અસર તળે જયાંથી સંતુને આશ્વાસન અને હૈયાધારણ મળી શકે તેમ હતાં તે પોતાની સમદુખિયણ જેઠાણી પણ સંતુ પર શક કરી મહેણાં-ટોણાં મારે છે. તેનો પતિ પણ ભરયુવાનીમાં બાવાની જમાતમાં જતો રહેતાં વિયોગના કડવા ઘૂંટડા પીને જીવન વ્યતિત કરે છે. સંતુ દરબારની ડેલીએ લાદ લેવા ગઈ હતી અને થોડુંક મોડું થયું હતું. એ ઘટનાને ઉજમ વિધવા સંતુની સગર્ભા સ્થિતિ સાથે જોડે છે. ત્યારે સંતુમાં રહેલ સહનશીલતાની દોર તૂટી જતાં તેની કરૂણતા, આત્મહત્યા કરવાની સ્થિતિએ લઈ જાય છે. આમ, આરંભમાં અડગ આત્મશ્રધ્ધા દાખવતી સંતુ સંવેગોને આધીન સમાજના સાણસામાં સપડાય છે અને અંતે સનેપાત કે ગાંડપણની સ્થિતિએ પહોંચી જાય છે.

"સંજોગોની ચૂંગાલમાં ફસાયેલી વ્યક્તિ વિના વાંકે કેવી રીતે બેહાલ થઈ જાય છે તેનું નિરૂપણ કરવા ઈચ્છતા મડિયાએ સંતુની વેદના - વ્યથા - કરૂણતાના ભાવો નિષ્ઠુર ગ્રામીણ સમુદાયની ત્રાસદી, તેની સામે સંતુની તડફડાટ વગેરેનું આલેખન ઉચ્ચ કક્ષાના સર્જકને ઝેબ આપે તે રીતે કર્યું છે.''[v]

આ નવલકથામાં સંતુ ગોબર માંડણના મુખ્ય કથાતંતુની આસપાસ રઘા-અમથીની વાત, સમજુબા તખુભા અને આળની વાત, અજવાળી કાકી-જડીની વાત ઝમકુ- ગીધાની વાત વગેરે કથાપ્રસંગો સંતુના કથાપ્રવાહમાં સમર્થક બને છે. જેથી અન્ય પાત્રો પણ આ મુખ્ય કથા પ્રવાહની આસપાસ ફર્યા કરે છે. પરિણામે આ કથાપ્રસંગોમાંથી પ્રગટતા માનવભાવોને પણ તપાસવા જોઈએ.

જિંદગી આખી જેની ગોરખધંધા કરવામાં વીતી હતી તેવો રહ્યો જે શાદૂળ- માંડણ જેવાઓને ગામની વહુ - દીકરીઓની છેડતી કરવામાં પણ સાથ આપતો હતો તે રથા મહારાજમાં અચાનક માનવ વહેણ બદલાય છે. તેની અંદર અચાનક વાત્સલ્યનું ઝરણું ફૂટે છે અને દુઃખીજનો પ્રત્યે અનુકંપાના ભાવથી જોવાની એક નવી જ દૃષ્ટિનો ઉદય થાય છે. 'દાવ આવે ત્યારે સોગઠી મારવી' એ જેના પૂર્વાશ્રમનો જીવનમંત્ર હતો તે જ્યારે,

"ગામની વહુ દીકરીની ઉપર ખોટાં આળ ચડતાં હોય તયે મારા હોઠ સીવી રાખું તો મને પાતક ચડે''[vi] એમ કહે ત્યારે તેનામાં બ્રહ્મતેજનો ઉદય થયેલો સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. સંતુની તરફેણમાં સમજુબા આણી મંડળી સામે ઊભા રહી જુસ્સાના ભાવ સાથે અડગતાથી ઊભો રહે છે અને ઘાટ ઘાટનાં પાણી પીધેલ રથો ધમકીઓને પણ પી જઈ કોર્ટમાં જુબાની આપે છે. આ વખતે રઘાની અંદર ઉદ્ભવેલી ઉન્માદ ભાવોદ્રેકની કળાએ પહોંચી ગયાનું મડિયા નિરૂપે છે. મડિયા આ રીતે રથાનાં પૂર્વકર્મોના પ્રાયશ્ચિતને કારણે આવેલ આંતરશોધન અને આત્મબુધ્ધિની સ્થિતિને સર્જનાત્મક રીતે નિરૂપી શક્યા છે.

માનવભાવ નિરૂપણની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સમજુબાના પાત્રમાં નિરૂપાયેલ વ્યથા- વેદના અને શાદૂળ અંગેની મનઃસ્થિતિ નોંધનીય છે. પોતે તખુભાને પરણી પણ માતૃત્વ પ્રાપ્ત કરી ન શકે તેવી સ્થિતિમાં હોવું, રઘાના સહકારથી અમથી સુથારણ મારફતે ગરાસને બચાવવા વારસ મેળવવો, ઉછેરવી, પિતા પર શક જતાં શાકૂળ રૂપા રબારણની હત્યા કરે, આળ પતિ પર આવે, ત્યારે પારકાં લોહીને પૈસેથી ખરીદી પોતાના કરવાની જે કચેષ્ટા કરી હતી તેના પશ્ચાતાપની લાગણીનું નિરૂપણ ધ્યાનાકર્ષક છે. શાદુળના જેલમાં ગયા પછી પોતાના નસીબમાં સંતાન સુખ છે કે નહીં? તે માટે હાદા પટેલને દાણા જોવાનું કહેતા સમજુબાના અતૃપ્ત માતૃહ્રદયના ભાવો, અતૃપ્ત સંતાન સુખની વેદના અને સાથેસાથે ચિત્તમાં ગરાસ સાચવવા માટે ઊઠેલ ધમાસણ સારી પેઠે વાચક સમક્ષ ખડું થાય છે. તેમનું અસલ ચરિત્ર મડિયા બીજા ભાગમાં આલેખે છે. ભાંગેલી ઠકરાતનાં આ ઠકરાણાં ઇર્ષાગ્નિની મૂર્તિ છે. પોતાના ભાગ્યની સાથે બીજાના ભાગ્યને સરખાવતાં

રહે છે. છલ કરીને પારકાં સંતાનને પોતાનું કરી સ્થાપ્યું પણ નસીબમાં ન સમાતાં સંતાનસુખ ધરાવતી માતાઓ પ્રત્યે પણ ઈર્ષાનો ભાવ પ્રગટે છે. ડંખીલાં સમજુબા સ્વાર્થી અને લોભી પણ છે. જીવા ખવાસ અને અમથી સુથારણ સાથે સુધરેલા સંબંધો તેમની આ વૃત્તિનું પરિણામ છે.

"ગ્રામીણ સમાજની ગરીબાઈ, કામવાસના, વેરઝેર, અસૂયા અને ખટપટથી ખદબદતા લોકોના માનસને બળકટ પ્રસંગોને અનુષંગે અભિવ્યક્તિ સાંપડી છે. અહીં કોઈ સુખી નથી, કોઈ પ્રસન્ન નથી.[vii]

અહીં ક્યાંક ક્યાંક અલપઝલપ દેખાતી મધુરપને બાદ કરતાં સર્વત્ર માનવીમાં રહેલા નકારાત્મક માનવભાવોનું પ્રાબલ્ય વધારે જોવા મળે છે. અહીં ધીરગંભીર અને ધરમી પ્રકૃતિના હાદા પટેલ છે. જીવનના અનેક કડવા ઘૂંટડા પી જવાવાળો આ સત્યનિષ્ઠ માણસ પણ પોતાની પુત્રવધુને બચાવતાં લાચારીની સ્થિતિમાં આવી જતો નિરૂપાયો છે. પારકી એબને માનવતાર્થે પોતાના પર લઈ લેતા સામત આયરનું પાત્ર કે નવલકથાના ઉત્તરાર્ધમાં બદલાયેલી માનવવૃત્તિઓ સાથે આવતાં માંડણ- રઘા મહારાજના પાત્રોને બાદ કરતાં મોટા ભાગનાં પાત્રો લોભ-સ્વાર્થ-ઈર્ષા-પરપીડનવૃત્તિ જેવા માનવીય ભાવોના પ્રતીક સમાં બની રહ્યાં છે. અહીં નિરૂપાયેલ આખો સમાજ સંશયાત્માઓનો જમેલો છે. અન્યના જીવનની કરૂણતા કે વ્યથાઓ પર ટીખળ કરી હાસ્યનો આનંદ લેવાની વિકૃત માનસિક વૃત્તિ અહીં ઠાંસીઠાંસી ભરેલી છે. અજવાળી કાકી, સમજુબા જેવા પેટના દાઝેલા ગામ બાળવા તૈયાર થયેલા છે. આ સામાજિકોને પારકા સંતુ, માંડણ જડી વગેરેના દુઃખ ગોળ જેવા ગળ્યા લાગે છે. આ નવલકથામાં નથુ સોની જેવાનું સ્વપુત્રી ગમન, ગિધા – ઝમકુ તખુભા માંડણની સંતુલાલસા વગેરે દ્વારા મડિયાએ અન્ય પ્રકારના જાતીય આવેગો અને સંબંધોનું, જાતીય સ્ખલનોનું અને છિન્ન દામ્પત્યજીવનની અનેક તાસીર અહીં પ્રગટ કરી છે. આ નવલકથામાં માતા - સંતાનો વચ્ચેના સંબંધોના અલગ જ પ્રકારનાં ચિત્રો ઊપસ્યાં છે. સમજુબા – શાળ, અમથી- શાદૂળ, અમથી- રહ્યો અને ગિરિજાપ્રસાદ, સંતુ અને તેનું મૃત બાળક, સંતુ અને જડી, જડકી અને તેની બાળકી એમ મમતા અને વાત્સલ્ય ભાવોનું નોખું સ્વરૂપ મડિયાએ નિરૂપ્યું છે. લેખકને ગ્રામીણ સમુદાયની નરવી- નક્કર વાસ્તવિકતાનું આલેખન અભિપ્રેત છે. ગાંધીયુગનો ભાવનાવાદી કે આદર્શવાદી ખ્યાલ અહીં નથી. કઠોર- નઠોર વાસ્તવ દર્શન વાચકને બિભત્સના અનુભવમાં મૂકી આપે એ કક્ષાએ મડિયાએ કર્યું છે."ગ્રામસમાજ સરળતા, માયા, નિષ્કપટતા, ભોળપણ અને પરગજુ લોકોનો બનેલો હોવાનો ભાવનાવાદી ખ્યાલ ભાંગી પડે છે.[viii]

આ નવલકથામાં આનંદ - ઉલ્લાસના ભાવોનું નિરૂપણ નથી. અહીં સર્વત્ર દુઃખ, વેદના, વ્યથા જેવી ભાવનાઓનું ચિત્ર ઊપસે છે. આ કથામાં દરેક પાત્ર પોતપોતાની વ્યથાઓ સાથે ક્યાંક પોતાની નિયતિ સાથે ક્યાંક ગ્રામીણ સમુદાયની નિરુપાતી વેદનામય બની જીવવા માટે સંઘર્ષ કરતું હોય છે. હાદા પટેલ, ઉંજન, સમજુબા જેવા પાત્રો પોતાની નીતિ પ્રેરિત વેદનાઓ સાથે સંઘર્ષમય જીવન વ્યતિત કરે છે. સંતુ, જડકી, તખુભા જેવા પાત્રો સમાજ પ્રેરિત વ્યથાઓ થકી લોહીઉકાળા પીતા નિરૂપાયા છે. મડિયાની આ નવલકથા બાબતે હર્ષદ ત્રિવેદી યોગ્ય જ લખે છે કે, "માનવ સ્વભાવની રુગ્ણતા- નિરોગીપણું, સૌજન્યશીલતા, દુષ્ટતા, સમભાવ-વિરોધ એવા બે મુખ્ય વલણો કથાની મુખ્ય પાત્રસૃષ્ટિને પોતાની વચ્ચે વહેંચી લે છે. અને પાત્રો પણ આ બે વલણોની વચ્ચે આવ-જા કરે છે."[ix]

આ પ્રમાણે પાત્રનાં મનોવલણો બદલાતાં સંજોગો બદલાય છે. હાદા પટેલ, માંડણ વગેરેમાં પ્રેરક ઘટનાઓ બનતાં બદલાયેલ મનોવલણને ઉદાહરણ તરીકે નોંધી શકાય, જે નવલકથાને અલગ જ પરિમાણ બક્ષે છે. પાત્રોનાં આ મનોવલણો જ માનવભાવોને જુદી-જુદી રીતે પ્રગટ કરવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

માનવભાવોના નિરૂપણની દૃષ્ટિએ વિશિષ્ટ લાગતી આ કૃતિ તેની સાથે સંકળાયેલા અન્ય પ્રશ્નોને કારણે પણ મહત્ત્વની છે. 'લીલુડી ધરતી' ને મડિયા ક્રૉનિકલ – Conical કહે છે. પરંતુ માનવકથામાંથી ક્રૉનિકલના બધાં જ લક્ષણો સ્ફૂટ થતાં નથી. મડિયા પાસે ક્રૉનિકલની વિભાવના છે. પણ પૂરી થયા પછી એમાંથી અલગ જ આકાર ઊભો થયો છે. મડિયા તેમને અભિપ્રેત આકારમાં કથાને ઢાળી શક્યા નથી. માત્ર ક્રૉનિકલનો આભાસ ઊભો કરી અટકી જાય છે. કારણ કે નરેશ વેદે 'કથા વિમર્શ' માં ક્રૉનિકલના સ્વરૂપની જે વિશદ્ છણાવટ કરી છે તે પ્રમાણે "જન્મ – વિકાસ – મૃત્યુની અવિરત વહેતીલીલા, પરિવર્તનશીલ માનવજીવન, મૂર્ત-અમૃતકાળનું સંચલન જેવી લાક્ષણિકતાઓમાં 'લીલુડી ધરતી' ફિક્સ થતી નથી. તેથી જ નલિન રાવળ "આ નવલકથાને 'પિરિયડ નૉવેલ' તરીકે ઓળખાવે છે.[x] કારણ કે આ કથામાં મડિયા ચોક્કસ કાલખંડ (લગભગ બે વર્ષ)માં ગિરનારની તળેટીમાં વસતા ગુંદાસરના ગ્રામસમાજનું ભર્યુંભર્યું ચિત્ર તેમાં વસતાં માનવીઓ, તેમનાં વિશિષ્ટ માનસ, જીવનવર્ણો અને તેમના સાંસ્કૃતિક પાસાંઓનું આલેખન સભાન સર્જકની હેસિયતથી કરી શક્યા છે. બીજો પ્રશ્ન કૃતિના શીર્ષક અંગેનો પણ છે. "સ્ત્રીનો અવતાર લીલુડી ધરતી જેવો છે." રઘા મહારાજની આ ઉક્તિ સ્ત્રીને સહનશીલતાની બાબતમાં લીલુડી ધરતી સાથે સરખાવે છે. જીવનમાં આવી પડેલ દુઃખ રિબાઈ, પીસાઈ અને હસીને સહન કરતી સ્ત્રી દુઃખના ઓછાયા દૂર થતાં પાછી કોળી ઊઠે છે. અહીં મડિયા શીર્ષક સાથે સંતુના પાત્રને સાંકળવા માગે છે.

પરંતુ સંતુના પાત્રમાં દૂરના ભવિષ્યમાં પણ સુખની કોઈ શક્યતા જણાતી નથી. જડી આવતાં તેના જીવનમાં વ્યાપેલ કરૂણતા, વેદના, વ્યથા વગેરે ઓછાં થાય પણ પતિ પુત્ર ગુમાવતાં જે ખાલીપો એના નસીબમાં આવ્યો તે કેમેય કરી ભરાય એવો નથી. અહીં જે સમાજ નિરૂપવામાં આવ્યો છે તેના જીવન અને હૈયાભાવોમાં ક્યાંય લીલાશ નથી. સર્વત્ર શુષ્કતા છવાયેલી છે. ગુંદાસરની રળિયાત ધરતી માટે મડિયાએ આ શીર્ષક વાપર્યું હોય તો બરાબર છે પણ એ સમાજ અને સમાજના લોકોમાં સર્વત્ર દુઃખો, લોહી ઉકાળા, વેદના અને અતૃપ્તિઓથી ઊભી થતી શુષ્કતાનું જ ચિત્ર ઊપસે છે.

આ કથાના સંદર્ભમાં જેટલી પણ ગૂંચ ઊભી થઈ છે તે બધી મડિયાએ નવલકથાની શરૂઆતમાં 'એક અવેતન પ્રયોગ' નામે પ્રસ્તાવના લખી એને કારણે થઈ છે. પણ 'લીલુડી ધરતી ને માત્ર કૃતિ તરીકે જ મૂલવીએ તો એની ઘણી વિશેષતાઓ જોવા મળે છે. અલબત્, એ ક્ષતિરહિત છે એવું કહેવાનો ઈરાદો નથી પણ એક ઉત્તમ કૃતિમાં હોય તેવી ઘણી ખાસિયતો એમાં છે. અહીં અનેક આડકથાઓ પણ મુખ્ય કથાપ્રવાહની સમાંતર ચાલતી હોવા છતાં એની સંકલના કરવામાં મિડિયાએ ગજબની ફૂનેહ દાખવી છે. એમાંથી એક ચોક્કસ અને સુશ્લિષ્ટ આકાર મળી રહે છે. ઘટનાસૂત્રો અને અનેક પાત્રોને એકસૂત્રે બાંધવામાં મડિયા સફળ રહ્યા છે. કૃતિમાં આવતું ગુંદાસર ગામની સવારનાં ઓઝત નદીનાં ચિત્રાત્મક વર્ણનો તાદશતાનો અનુભવ કરાવે છે. લોકબોલીની નજાકત અને બરછટતા આ કૃતિમાં ખોબેખોબે ઠલવાય છે.તળપદા શબ્દો, રૂઢિપ્રયોગો, કહેવતો તળપદાં ઉપમાનવાળા અલંકારો, લોકબોલીનું લક્ષણાનું તત્વ ઠેર-ઠેર જોવા મળે છે.

"મારા હાવ છાંડિયાવના ઉપાડા તો જુઓ ઉપાડા!

એલી તાંબડી ! જીભ સંભાળજે![xi]

એ પ્રદેશનાં પાત્રોના બાહ્ય અને આંતરવ્યક્તિત્વ, તેમના ભાવો એજ પ્રદેશમાંથી ઊઠેલી ભાષામાં વાસ્તવિક લાગે એવી રીતે નવલકથામાં આલેખાયા છે. લેખકે લોકચર્ચાનો સફળ, માર્મિક અને ક્ષાત્મક વિનિયોગ એક પ્રયોગાત્મક ઢબે કર્યો છે. સંતુ પર લાગેલા આળની વાત, રઘા-અમથીની વાત, તખુભા- સમજુબા અંગેની વાત હોય લેખકે લોકચર્ચાનો કરેલો બળવાન પ્રયોગ આ નવલકથાની સુધી બને તે રીતે કરી શક્યા છે. કથાનો આરંભ અને અંત પણ વિશિષ્ટ છે. જોકે આરંભમાં રસભંગ થાય તેવું નિરૂપણ જોવા મળે છે. અંતે સંતુ-ગોબરનું મિલન સાધી શકાયું નથી. પણ દેવશી-ઉજમનું એવા જ પ્રકારનું મિલન મડિયા યોજી શક્યા છે. અહીં નવલકથાનો કથાતંતુ સંક્રાન્ત થઈ દેવશી અને ઉજમ પર આવી સ્થિર કર્યો છે. બીજાય કેટલાક તાણાવાણા છૂટા મૂકી

દેવાયા છે. બધા જ હિસાબો ચોખ્ખા કરી દેવા મડિયા જરૂરી ગણતા નથી. નવલકથાની કેન્દ્રસંક્રાન્તિ પણ તેની વિશેષતા છે જે હવે 'શેવાળનાં શતદલ' કથામાં આગળ વધશે.

'લીલુડી ધરતી' ને એક સ્વતંત્ર કૃતિ તરીકે જોઈએ તો મડિયાની નવલકથાસૃષ્ટિનું મહત્વનું છોગું કહી શકાય. તે પ્રાદેશિક નવલકથાનાં સ્વરૂપ લક્ષણોની દષ્ટિએ તો નોંધપાત્ર છે જ પણ તેમાંથી વ્યક્ત થતા માનવભાવોની દૃષ્ટિએ અલગથી તપાસ કરીએ તો પણ સક્ષમ કૃતિ તરીકે સિધ્ધ થાય છે. ગ્રામીણ સમાજમાં જ માનવતા, માનવભાવો, માનવ સંસ્કારોનું સૌદર્ય ભરેલું પડ્યું છે એવી માન્યતાએ જયારે સાહિત્યાવકાશમાં પકડ જમાવી હતી ત્યારે જ આવી માન્યતાને આઘાત આપે તેવા કથાવસ્તુને લઇને લખાયેલ 'લીલુડી ધરતી' છઠ્ઠા દાયકાની સીમાચિહ્નરૂપ કૃતિ તરીકેનું સ્થાન મેળવે છે.

<u>સંદર્ભસૂચિ</u>

[i] લીલુડી ધરતી ભાગ-૧ પ્રસ્તાવના, લેખક-ઉમાશંકર જોશી,પૃ.-૦૪

[ii] લીલુડી ધરતી ભાગ-૧ પ્રસ્તાવના, લેખક-ઉમાશંકર જોશી,પૃ.-૦૫

[iii] લીલુડી ધરતી ભાગ-૧ પ્રસ્તાવના, લેખક-ઉમાશંકર જોશી,પૃ.-૧૬

[iv] મડિયાનું મનોરાજ્ય, સંપાદક-ઉમાશંકરા જોશી, પૃ.-૧૮

[v] નવલકથાકાર : મડિયા, અમૃતલાલ રાણીંગા, પૃ.-૪૯

[vi] લીલુડી ધરતી ભાગ-૨ લેખક-ચુનીલાલ મડિયા, પૃ.-૪૦

[vii] ચુનીલાલ મડિયા, લેખક- બળવંત જાની પૃ.-૦૮

[viii] ગુજરાતી કથાવિશ્વ, લેખક-બાબુ દાવલપુરા, પૃ.-૨૩૨

[ix] ગુજરાતી કથાવિશ્વ, લેખક-બાબુ દાવલપુરા, પૃ.-૨૩૨

[x] મડિયાનું મનોરાજ્ય, સંપાદક-ઉમાશંકરા જોશી, પૃ.-૧૫

[xi] લીલુડી ધરતી ભાગ-૨ લેખક-ચુનીલાલ મડિયા, પૃ.-૫૪

અનિવાર્ય મનોદબાણ અને ક્રિયા દબાણ : આધુનિક સમય નો પડકાર

ડૉ.એમ. એ કઠિયારા
અધ્યક્ષ , મનોવિજ્ઞાન વિભાગ
શ્રી એસ.કે શાહ એન્ડ શ્રી કિષ્ણા o. એમ આર્ટસ કોલેજ

અનિવાર્ય મનો દબાણ અને ક્રિયાદબાણ અનિચ્છનીય વિચારો અને ડરની એક પેટર્ન દર્શાવે છે જે તમને પુનરાવર્તિત પ્રવૃતિઓ કે વર્તનો કરવા તરફ દોરી જાય છે. આ દૈનિક પ્રવૃત્તિઓમાં દખલ કરે છે અને નોંધપાત્ર તકલીફનું કારણ બને છે.તમે તમારા વર્તનો કે અયોગ્ય ક્રિયાઓ ને અવગણવાનો અથવા રોકવાનો પ્રયાસ કરી શકો છો, પરંતુ તે ફક્ત તમારી તકલીફ અને ચિંતામાં વધારો કરે છે. આખરે, તમે તમારા તણાવને ઓછો કરવાનો પ્રયાસ કરવા માટે અનિવાર્ય કૃત્યો કરવા માટે પ્રેરિત થાવ છો. કંટાળાજનક વિચારો અવગણવા અથવા છૂટકારો મેળવવાના પ્રયત્નો છતાં, તેઓ પાછા આવતા રહે છે. આ વધુ હાનિકારક વર્તણૂક તરફ દોરી જાય છે. અનિવાર્યમનોદબાણઅનેક્રિયાદબાણ ઘણીવાર અમુક થીમ્સની આસપાસ કેન્દ્રિત હોય છે - ઉદાહરણ તરીકે, જંતુઓ દ્વારા દૂષિત થવાનો અતિશય ભય. તમારા દૂષિત થવાના ભયને હળવા કરવા માટે, તમે ફરજિયાતપણે તમારા હાથને વારંવાર ધોવા નું વિચત્ર વર્તન કરો છો .

અનિવાર્ય મનો દબાણ અને ક્રિયાદબાણના લક્ષણો:

દૂષણ અથવા ગંદકીનો ભય, શંકા કરવી અને અનિશ્ચિતતાને સહન કરવામાં મુશ્કેલી, નિયંત્રણ ગુમાવવા અને પોતાને અથવા અન્યને નુકસાન પહોંચાડવા વિશે આક્રમક અથવા ભયાનક વિચારો, આક્રમકતા અથવા જાતીય અથવા ધાર્મિક વિષયો સહિત અનિચ્છનીય વિચારો જેવા અનેક પ્રકારના લક્ષણો વ્યક્તિ અનુભવે છે.

અનિવાર્ય મનોદબાણ અને ક્રિયાદબાણ નો સમયગાળો:

સામાન્ય રીતે કિશોરો અથવા યુવાન વયના વ્યક્તિઓમાં શરૂ થાયછે, પરંતુ તે બાળપણમાંશરૂ થઈ શકે છે. લક્ષણો સામાન્ય રીતે ધીમેધીમે શરૂ થાયછે અને સમગ્રજીવન દરમિયાન તીવ્રતામાં બદલાયછે. તમે જે મજબૂરીઓનો અનુભવ કરોછો તે સમય સાથે બદલાઈ શકે છે. જ્યારે તમે વધુ તાણ અનુભવો છો ત્યારે લક્ષણો સામાન્ય રીતે વધુ ખરાબ થાયછે. અનિવાર્ય મનોદબાણ અને ક્રિયા દબાણ જેને સામાન્ય રીતે આજીવન ડિસઓર્ડર ગણવામાંઆવેછે, તેમાં હળવાથી મધ્યમ લક્ષણો હોઈશકે છે અથવાતેઘણાગંભીર બનીજાય છે.

અનિવાર્ય મનોદબાણ અનેક્રિયાદબાણ કારણો :

અનિવાર્ય મનોદબાણ અનેક્રિયાદબાણના ચોક્કસ કારણો મનોચિકિત્સક અને મનોવજ્ઞાનિક દ્વારા સંપૂર્ણપણે સમજી શકાયાં નથી. મુખ્ય સિદ્ધાંતોમાં નીચેની બાબતો નો સમાવેશ થાય છે.

(૧) જૈવિક : આ રોગ તમારા શરીરની પોતાની કુદરતી રસાયણ ક્રિયાઓ અથવા મગજના કાર્યોમાં ફેરફારનું પરિણામ હોઈ શકે છે.

(૨) જિનેટિક્સ. એમાં આનુવંશિક ઘટક હોઈ શકે છે, પરંતુ ચોક્કસ જનીનો હજુ સુધી ઓળખાયા નથી.

(3) શીખવું: ભય અને અનિવાર્ય વર્તન કુટુંબના સભ્યોને જોઈને શીખી શકાય છે અથવા સમય જતાં ધીમે ધીમે શીખી શકાય છે.

અનિવાર્ય મનોદબાણ અનેક્રિયાદબાણના જોખમી પરિબળો :

પરિબળોમાં નીચેનાનો સમાવેશ થાય છે:

(૧) પારિવારિક ઇતિહાસ: માતા-પિતા અથવા પરિવારના અન્ય સભ્યોને ડિસઓર્ડર સાથે રાખવાથી અનિવાર્ય મનોદબાણ અને ક્રિયાદબાણ થવાનું જોખમ વધી શકે છે .

(૨) તણાવપૂર્ણ જીવનની ઘટનાઓ : જો તમે આઘાતજનક અથવા તણાવપૂર્ણ ઘટનાઓનો અનુભવ કર્યો હોય, તો તમારું જોખમ વધી શકે છે. આ પ્રતિક્રિયા, કેટલાક કારણોસર, વિચારો, ધાર્મિક વિધિઓ અને અનિવાર્યમનોદબાણઅનેક્રિયાદબાણ ની ભાવનાત્મક તકલીફને ઉત્તેજિત કરી શકે છે .

(3) અન્ય માનસિક સ્વાસ્થ્ય વિકૃતિઓ અનિવાર્ય મનોદબાણ અનેક્રિયાદબાણ એ અન્ય માનસિક સ્વાસ્થ્ય વિકૃતિઓ સાથે સંબંધિત હોઈ શકે છે, જેમ કે ગભરાટજન્ય વિકૃતિ , હતાશા, પદાર્થનો દુરૂપયોગ .

અનિવાર્ય મનોદબાણ અનેક્રિયાદબાણ નો ઉપચાર :

અનિવાર્ય મનોદબાણ અને ક્રિયાદબાણ નો ઉપચાર કરવા માટે બે માર્ગો છે .પ્રથમ માર્ગ એ છે કે જ્યારે પણ આ પ્રકારના લક્ષણો પેદા થાય તો વ્યક્તિ એ પોતાની રીતે જ વાસ્તવિકતાનો સ્વીકાર કરીને ચિકિત્સા મનોવૈજ્ઞાનિક ની પાસે જઈને ઉપચાર કરાવવો જોઈએ. આમાં ચિકિત્સા મનોૈજ્ઞાનિક બોધાતમક વાર્તનીક ઉપચાર પદ્ધતી કે અન્ય મહત્વની મનોપચાર પદ્ધતી ઓ નો ઉપયોગ કરી ને વિકૃતિ ને મટાડવા નો પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ ઘણા સમય સુધી આ રોગ હોવા છતાં વ્યક્તિ ચિકિત્સા મનોૈજ્ઞાનિક પાસે મનોપચાર માટે જતો નથી ત્યારે આ રોગ વધારે ગંભીર રૂપ ધારણ કરે છે એવી પરિથિતિમાં દર્દી ને મનોચિકત્સકની પાસે લઈ જવું એ માર્ગ વધારે યોગ્ય છે આવા

રોગ માં મદદરૂપ થાય તેવી દવાઓ તેમના દ્વારા આપવામાં આવે છે નિર્ધારિત સમય સુધી દવા ખાવાથી આ રોગ મટી જાય છે .તેમ છતાં અનિવાર્ય મનોદબાણ અને ક્રિયાદબાણ રોકવા માટે કોઈ ચોક્કસ રીત નથી. જો કે, શક્ય તેટલી વહેલી તકે સારવાર લેવાથી અનિવાર્ય મનોદબાણ અને ક્રિયા દબાણ ની વિકૃતિ ને દિનચર્યાને વિક્ષેપિત કરતા અટકાવવામાં મદદ મળી શકે છે.

ગુજરાતમાં ઉદ્યોગ સાહસિકો માટે સંસ્થાની ભૂમિકાનો એક અભ્યાસ

Dr. Kukava Geeta N.
Department Economics, Saurashtra University Rajkot

સારાંશ :-

કોઇપણ અર્થતંત્રમાં ઉદ્યોગ સાહસિકો મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે .આ એવી મહિલા છે. કે જેમની પાસે કેટલાક નવા વિચારોને માર્કેટ કરવા અથવા સેવા પ્રદાન કરવા માટે કુશળતા અને જરૂરી પહેલ છે . અને તેમના વિચારોને નફાકારક બનાવવા માટે યોગ્ય નિર્ણયો લે છે . શિક્ષીત ભારતીય મહિલાઓએ સમાન અધિકારો અને સ્થાન હાંસલ કરવા માટે ઘણું આગળ વધવું પડશે કારણ કે ભારતીય સમાજમાં પરંપરાઓ ઊડે ઊડે જડેલી છે જ્યા સમાજશાસ્ત્રીય અને મનોવૈજ્ઞાનિક પરિબળો પુરૂષ વર્ચસ્વ ધરાવે છે . તમામ સામાજિક અવરોધો હોવા છતાં, ભારતીય મહિલાઓ બાકીની ભીડથી ઉચી ઉભી રહી છે. અને પોતપોતાના ક્ષેત્રોમાં તેમની સિધ્ધઓ માટે બિરદાવે છે. ભારતીય સમાજના સામાજિક માળખામાં પરિવર્તન , સ્ત્રીઓની શૈક્ષણિક સ્થિતિ અને વધુ સારી રીત જીવન જીવવા માટેની વિવિધ આકાંક્ષાઓના સંદર્ભમાં, દરેક ભારતીય મહિલાની જીવનશૈલીમાં પરિર્વતનની આવશ્યકતા છે . તેણીએ માણસ સાથે સ્પર્ધા કરી છે. અને જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં સફળતાપૂર્વક તેની સાથે ઉભી રહી છે . અને વ્યવસાય આ માટે અપવાદ નથી .આ મહિલા નેતાઓ અડગ , સમજાવટ અને જોખમ લેવા તૈયાર છે . તેઓ ટકી રહેવામાં સફળ થયા છે . અને તેમની સખત મહેનત , ખંત અને દ્રઢતાથી ગળા કાપવાની આ સ્પર્ધામાં સફળ થયા છે . વર્તમાન અભ્યાસ એ જાગૃતિ પેદા કરવાનો અને મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકતા શું છે . અને તે કેટલું મહત્વપૂર્ણ છે. આર્થિક અને તમામ ક્ષેત્રે વિકાસ માટે તેનો અર્થ સમજવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. મહિલા સાહસિકો પર વ્યાપક સાહિત્ય સમીક્ષા કરવામાં આવે છે .અંતે ભારતીય મહિલા સાહસિકોનો ઉદ્દભવ , વિકાસ સંસ્થાકીય ભૂમિકા ,મહત્વ ,વિકાસ તાલીમ કાર્યક્રમ વગેરે આ અભ્યાસ અંતર્ગત આવરી લેવામાં આવ્યો છે .

પ્રસ્તાવના :-

શરૂઆતમાં ઉદ્યોગ સાહસિકતા શબ્દનો પ્રયોગ સેનાના કાર્ય તેમજ નિમાર્ણ કાર્યના સંદર્ભમાં કરવામાં આવતો હતો. પરંતુ ત્યારબાદ વ્યવસાય તથા આર્થિક ક્રિયાઓના સંદર્ભમાં ઉદ્યોગ સાહસિક શબ્દનો સૌ પ્રથમ પ્રયોગ ફ્રેંચ અર્થશાસ્ત્રી જે.બી.સેન. ઇ સ . ૧૮૦૦ માં કરેલો જોવા મળે છે. આમ ઉદ્યોગ સાહસિકતા શબ્દમાં જે શાબ્દિક ભાવાત્મક અર્થ છુપાયેલ છે.તે ઉદ્યોગ સાહસિકતાના સંદર્ભમાં પોતાના વિચારો પ્રગટ કરતા આવ્યા છે. અને આજે આર્થિક જગતમાં તે

ઔધોગિક ક્ષેત્ર માટે ખુબજ રૂઢ થઇ ગયેલો શબ્દ પ્રયોગ બની ગયો છે .આ ઉદ્યોગ સાહસિક ધંધામાં સાહસ અને પડકારોને ઝીલવાના અને અનિશ્ચિત્તાઓનો સામનો કરવાના વિશિષ્ટ ગુણ ધરાવે છે. આમ ઉદ્યોગ સાહસિકતા એ એક પ્રગતિશીલ વિચાર ધારને વરેલો ખ્યાલ છે તેથી જુદા જુદા સમયે-સમયે અને જુદા જુદા સ્થળોએ જેમ ઉદ્યોગ સાહસિકતા બદલાતા રહયા છે. અને સમયે તેમાં આધારભૂત પરિવર્તનો થતા રહયાં છે. તેમ તેના પરિણામ સ્વરૂપે ઉદ્યોગ સાહસિકતાનો અર્થ પણ બદલાતો રહયો છે .

- **ઉદ્યોગ સાહસિકતાનો અર્થ :-**

" સાહસિક જોખમ ઉઠવવાનું અને સંચાલન કરવાના બે મુખ્ય કાર્ય કરે છે સાહસિકો 'સાહસ ' કરે છે. જોખમ ઉઠાવે છે. કામ માટે મૂડી અને શ્રમને એકઠા કરે છે. સમગ્ર પ્રગતિઓને સંગઠન તરીકે કાર્ય કરે છે . "

- **ગુજરાતમાં ઉદ્યોગ સાહસિકતાનો ઉદ્દભવ અને વિકાસ :-**

ગુજરાતમાં ઉદ્યોગ સાહસિકતાને પોષક એવો દરિયાઈ સાહસ અને ખેડૂતોનો એક બહુ મોટો વર્ગ ગુજરાતના દરિયાઈ કાઠે પ્રવુતિ હોવાના ધણા ઐતિહાસિક પુરાવાઓ આજે પણ ગુજરાતની વ્યાપાર પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સહન બની રહે છે . ગુજરાતના ઉદ્યોગ સાહસિકતાના ઇતિહાસમાં મોગલ સલ્તનનો સમય પણ સુંવર્ણકાળ સમય ગણાય. આમ ગુજરાતના જન્મ સમયથી જ ઔધોગિક વિકાસ આર્થિક વિકાસ સાધવાનું સાધન બન્યું અને ઔધોગિક વિકાસ માટેની કામગીરી રાજ્ય વ્યવસ્થામાં કેન્દ્રસ્થાને રહેતા રાજ્યનું ઔધોગિક વિકાસ માટેનું તંત્ર પ્રગતિશીલ અભિગમ અને ઉદાર નીતિઓ માટે જાણીતું બન્યું. ગુજરાત અલગ અલગ રાજ્ય તરીકે અસ્તિત્વમાં આવ્યું. ત્યારે અમદાવાદ તે કાપડ ઉદ્યોગ માટે. વડોદરા અને અંકલેશ્વર જેવા સ્થળો તેના રસાયણ ઉદ્યોગ માટે, સુરત હિરા ઉદ્યોગ માટે ,રાજકોટ ડી જલ એન્જિન ઉદ્યોગ માટે, અને જામનગર પિતળના ભાગો જેવા ઉદ્યોગ માટે વિકાસ કેન્દ્ર તરીકે પ્રસ્થાપિત હતા .આ વિકાસ કેન્દ્રો અને ત્યાનું ઔધોગિક વાતાવરણ પણ ભાવી વિકાસના ઉર્દીપક માટે મદદરૂપ હતા. એમ કહીએ તો ખોટું નથી. આ બધું હોવા છતાય રાજ્યનું બે તુર્તીયાંશથી વધુ ઔધોગિક ઉત્પાદન કાપડ તેની સાથે અનુષાગીક ઉધોગોમાંથી આવતું હતું એટલે કાપડ ઉધોગ એ ગુજરાતનો મુખ્ય ઉદ્યોગ હતો એમ કહી શકાય.

- **ગુજરાતમાં ઉદ્યોગ સાહસિકતાનું મહત્વ :-**

નાના ઉદ્યોગ સાહસો માત્ર ઉત્પાદનની માત્રમાં જ નહી પરંતુ તેના વિકાસ દ્વારા આપણા અન્ય કેટલાય પ્રશ્નો પણ હલ થઇ શકે તેમ છે. તેથી તેના આધારે વિકાસનું પણ અતિ મહત્વ રહેલું છે .

(1) રોજગારીની દ્રષ્ટીએ.

(2) માનવીય શક્તિનો ઉત્પાદન ઉપયોગ કરવાની દ્રષ્ટિએ.

(3) ઉદ્યોગને વિકેન્દ્રીકરણ માટે તેનું નિર્માણ કરવા માટે .

(4) નાણાની અછત અને તેના પ્રશ્ન હલ કરવા માટે.

(5) ત્વરિત ઉત્પાદન મેળવવાની દ્રષ્ટીએ .

(6) ગરીબ પ્રદેશોએ ઉધોગોનો વિકાસ કરવા માટે .

(7) સ્વરોજગારીના ક્ષેત્રના વિકાસ કરવા માટે.

(8) ગરીબીના પ્રશ્ન હલ કરવા .

(9) પ્રાદેશિક અસમાનતા સિધ્ધ કરવા માટે.

(10) હુંડિયામણ બચત કરવા માટે અને વધુ હુંડિયામણ કમાવવા માટે.

(11) ગ્રામીણ ઉદ્યોગોનો વિકાસને સિધ્ધ કરવા માટે .

(12) ઓછા સામાજિક ખર્ચ કરવા માટે .

- **ગુજરાતમાં ઉદ્યોગ સાહસિકો માટેની સંસ્થાની ભુમિકા :-**

ઉદ્યોગ સાહસિકતાના વૈજ્ઞાનિક પાસાઓ વિચાર કરવામાં આવે તો, અલબત તેનો ઉદ્દભવ એ ૨૦ મી સદીના ઉતરાધની ધટના છે. પરંતુ ઉદ્યોગ સાહસિકતા તેના પરંપરગત સ્વરૂપમાં ગુજરાતમાં ઘણાવર્ષોથી ચાલી આવે છે. અને ગુજરામાં જુદા જુદા પ્રકારના નાના પાયાના ૨000 એકમો અને 3000 કારખાનાઓ અસ્તિત્વમાં હતા જેમાં મોટાભાગે કાપડ અને અન્ય ઉત્પાદનોને લગતા એકમો મોટી સંખ્યામાં હતા. અને આજે મોટાભાગના ઉદ્યોગ અમદાવાદ ,વડોદરા અને રાજકોટ અને ભાવનગરમાં કેન્દ્રિત થયેલા જોવા મળ્યા હતા. ઉદ્યોગ સાહસિકતાની તાલીમ આપતી સંસ્થાઓ વિષે ચર્ચા કરીએ જે નીચે મુજબ છે .

- **ઉદ્યોગ સાહસિકોના વિકાસની સંસ્થાઓ :-**

ઉદ્યોગ સાહસિકો એન્ટરપ્રેન્યોરશિપ ગુણાત્મક અને સંખ્યાત્મક વિકાસ એટલે ઉદ્યોગ સાહસિકતા વિકાસ પ્રવુતિ ઉદ્યોગ સાહસિકતા સમજ 'સંસ્કૃતિ અને પરિપાવકરૂપ ઉદ્યોગ સાહસિકતાની કાંન્તિનું નિર્માણ કરવાના હેતુ સાથે તેમજ પ્રર્વતમાન માન્યતા વિરૂધ "ઉદ્યોગ સાહસિકતા જન્મજાત નથી પણ વિકસાવી શકાય છે " તેવી દ્રઢ શ્રધ્ધા સાથે ગુજરાતમાં ૧૯૭૦ માં દેશમાં સર્વપ્રથમ ઉદ્યોગ સાહસિકતા વિકાસની પ્રવુતિ ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક મૂડીરોકાણ નિગમનના (જીઆઈઆઈસી) ના ભાગરૂપે તેમજ સંલગ્ન ઔધોગિક નિગમો જીએસએફસી, જીએસડીસી અને જીએસઆઇસીની સહાયથી શરૂ થઈ છે જે ૧૯૭૯ થી ગુજરાત સરકારશ્રી તેમજ ગુજરાતના ઉપરોક્ત ચાર ઔધોગિક નિગમો પ્રેરિત " ઉદ્યોગ સાહસિકતા વિકાસ સંસ્થાન " અર્થાત ધી સેન્ટર ફોર એન્ટરપ્રેન્યોરશિપ ડેવલપમેન્ટ (સીઇડી) ના નામે એક સ્વાયત સંસ્થા સ્વરૂપમાં કાર્યરત છે .

સંસ્થા :-

The Centre For Entrepreneurship Development (સીઇડી) અર્થાત ઉદ્યોગ સાહસિકતા વિકાસ સંસ્થા ગુજરાત સરકાર તથા તેના ચાર ઔધોગિક નિગમો દ્વારા સંચાલિત અને સોસાયટી રજીસ્ટ્રેશન એકટ હેઠળ નોધાયેલ સ્વાયત સંસ્થા છે. ગુજરાત રાજ્યના કમિશનરશ્રી તેના ચેરમેન છે. જયારે નિયામક મંડળના સદસ્યોમાં પ્રેષક ઔધોગિક નિગમોના મેનેજીંગ ડાયરેક્ટરશ્રીઓ , અગ્રગણ્ય ઉધોગકારો , બેન્કના ચીફ એક્ઝીક્યુટીવ , મેનેજમેન્ટ તજજ્ઞોનો સમાવેશ થાય છે. સંસ્થાની નાણાકીય જવાબદારી મહદઅંશે રાજ્ય સરકારશ્રી અને પ્રેષક નિગમો દ્વારા ઉઠાવવામાં આવે છે. સી.ઇ.ડી.ના નિયમિક તરીકે સમગ્ર સંચાલનનો દોર નિયુક્ત સંયુક્ત ઉદ્યોગ કમિશનશ્રી હસ્તક રહે છે .સંસ્થાની કામગીરી સમગ્ર રાજ્યમાં કાર્યરત છે . વિભાગીય કચેરીઓ દ્વારા કરે છે . દરેક જીલ્લા મથકે એક તાલીમ અધિકારી ઉદ્યોગ સાહસિકતા વિકાસની પ્રવુતિ કરે છે. સી.ઈ.ડી. ની વડીકચેરી ગાંધીનગર ખાતે ઉદ્યોગ ભવનમાં આવેલ છે. જેના સી.ઈ.ડી. ના નિયામક ઉપરાંત તાલીમ વહીવટી, સંશોધન અને વિકાસ, હિસાબી શાખામાં અધિકારીઓ કાર્યરત છે .

આ સંસ્થાના મુખ્ય હેતુ :-

ઉદ્યોગસાહસિકતા વિકાસએ સી.ઈ.ડી.નો બૃહત ઉદેશ છે .ઉદ્યોગસાહસિકતા ક્ષેત્રના ગહન અભ્યાસ ,અનુભવ ,તજજ્ઞોના સંશોધનો ઉપયોગ કરી સી.ઇ.ડી.ની કાર્યનિતીનું ઘડતર થયેલ છે. ઉદ્યોગસાહસિકતા વિકાસના પરિબળો અને પરિમાણોનો અભ્યાસ કરતા એમ જણાય છે .કે " ઉદ્યોગસાહસિકતા વિકાસ એ વ્યકિગત શકિતઓ અને ગુણો , ઔધોગિક તકોની ઉપલબ્ધતા , વિવિધ કૌશલ્ય નિર્માણ , યોજનાકીય આયોજન , નાણાકીય પરિમાણો , મૂળભૂત સુવિધાઓ તથા અનુરૂપ અને અનુકુળ વાતાવરણ પર આધારિત છે." સી.ઇ.ડી.એ ઉપરોક્ત પરિબળો અને પરિમાણોને ધ્યાનમાં રાખી ઉદ્યોગસાહસિકતા વિકાસની વિવિધ પ્રવૃતિઓ કરે છે .

પ્રવૃતિઓ

સી.ઇ.ડી.ના પ્રવૃતિઓ મુખ્ય પાંચ વિભાગમાં પૃથકરણ કરી શકાય છે . જે ઉદ્યોગ સાહસિકતાના વાતાવરણનું સર્જન ઉદ્યોગ સાહસિકતા તાલીમ નવા સાહસિકોને સુદ્રઢ બનાવતી સંચાલનલક્ષી પ્રવૃતિઓ વિકાસ વિસ્તુતીકરણની પ્રવુતિ તેમજ આનુંષગિક સેવાઓ એમ કહી શકાય આ પાંચ આધારિત પ્રવૃતિઓ છે .

- **CED Centre For Entrepreneurship Development**

ગુજરાતમાં જુદા જુદા દેશોમાં ઉદ્યોગ સાહસિકતાના વિકાસ માટે CED ની સ્થાપના

કરવામાં આવી છે . આ સંસ્થા મુખ્યત્વે કારીગર , કર્મચારી , બેરોજગાર યુવક-યુવતીઓ ,શિલ્પી તકનીકી ક્ષેત્રના જાણકારો અને વિવિધ તજજ્ઞોના જૂથમાંથી ભાવી ઉદ્યોગ સાહસિકોને શોધીને આવે છે. તેઓને ટૂંકાગાળાને તાલીમ કાર્યક્રમ પૂરો પાડી પોતાના એકમ સ્થાપવા માટે પ્રોત્સાહન કરવામાં આવે છે. આ સંસ્થા સ્થાનિક ક્ક્ષાએ તાલીમ કાર્યક્રમોયોજી સંભવિત ઉમેદવારો તાલીમ પૂરી પાડે છે . તાલીમ કાર્યક્રમો પર આકર્ષણ ઉભું કરવા તેઓને તાલીમ કાર્યમાં જોડાવા સ્ટાઇપેન્ડ પણ આપવામાં આવે છે .

(1) ઉદ્યોગ સાહસિકતાની જાગૃતિ કાર્યક્રમ

ઉદ્યોગ સાહસિકતાના વાતાવરણના સર્જન માટે ઉદ્યોગ સાહસિકતાના ક્ષેત્રમાં જાગૃતતા કેળવવા વિવિધ પ્રકારની ઉદ્યોગ સાહસિકતા જાગૃતિ શિબિરોનું આયોજન કરવામાં આવે છે. ,આઈટીઆઈ , પોલીટેકનીક , એન્જીનીયરીંગ , ફાર્મસી ,આયુર્વેદિક , સાયન્સ , કોમર્સ , આર્ટસ તેમજ અન્ય ફેકલ્ટીના વિદ્યાર્થીઓમાં ઉદ્યોગ સાહસિકતા જાગૃત કરવા જરૂરિયાતલક્ષી એક દિવસીય / બે દિવસીય કાર્યક્રમો સમગ્ર રાજ્યમાં ચલાવવામાં આવે છે .

ઉદ્યોગ સાહસિકતા વાતાવરણ નિર્માણમાં પાયાની કામગીરી કરી શકે તેવા શૈક્ષણિક સંસ્થાઓના શિક્ષકો, અધ્યાપકો, ઇન્સ્ટ્રકટરો અને ફેકલ્ટીઓ વિગેરેને તેમના વિદ્યાર્થીઓને તેઓ યોગ્ય માર્ગદર્શન આપી શકે તે હેતુથી ત્રણ દિવસીય શૈક્ષણિક સ્ટાફ માટેની ઉદ્યોગસાહસિકતા પ્રશિક્ષણ જાગૃતિ શિબિરોનું પણ આયોજન કરવામાં આવે છે .

(૨) ઉદ્યોગ સાહસિકતા વિકાસ તાલીમ કાર્યક્રમ

સી.ઈ.ડી.ની સંસ્થા ગુજરાત રાજ્યમાં ૭૫ થી ૮૦ ઉદ્યોગ સાહસિકતા વિકાસ કાર્યક્રમો ચલાવે છે જેને કારણે વર્ષમાં ૨૨૦૦ ઉદ્યોગ સાહસિકતા વિકાસ તાલીમ કાર્યક્રમ ત્રણ મોડયુંલમાં વિભાજીત થયેલ છે .

મોડયુલ :- 1 EDP (Entrepreneurship Developmental programme)

આ મોડયુલ મુખ્યત્વે શેહરી અને વિકસિત વિસ્તારના શક્યતાલક્ષી સાહસિકો માટે હોય છે 6 થી 8 અઠવાડિયાનો આ કાર્યક્રમ ખાસ કરી પાંચ લાખ કે તેની વધુ રોકાણ ધરાવતા ટાઈની (નાના) અને વધુ ઉપયોગ માટેનો છે. કાર્યક્રમની ફી રૂપિયા ૩૦૦ છે . જેમાં અનુસુચિત જાતિ-અનુસુચિત મહિલાઓ સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાત વર્ગ (બક્ષીપંચ) વિકલાંક નિવૃત સૈનિકો માટે ફક્ત રૂ| ૨૫ રુપિયા ફી રાખેલ છે .

મોડયુલ :- 2 EDP (Entrepreneurship Developmental programme)

આ મોડયુલ ખાસ ગ્રામ્ય અને અર્ધશહેરી વિસ્તારમાં અનુસુચિત જાતિ ,અનુસુચિત જનજાતિ અને મહિલા વિકલાંક માટેના છે જેમાં પ્રતિક રૂ| ૨૫ \- ફી લેવામાં આવે છે અને 1 લાખ કે

તેથી ઓછુ રોકાણ ધરાવનારા એકમો માટેનો છે . આમ ,સ્વરોજગાર આધારિત મોડયુલ વિકસાવેલ છે .જેનો સમયગાળો ત્રણ અઠવાડિયાનો છે.

મોડયુલ :- 3 **EDP** (Entrepreneurship Developmental programme)

આ મોડયુલ 3 એ મોડયુલ 2 કાર્યક્રમના સુધારેલ છે. જે ખાસ કરીને રૂ\ 5 લાખ સુધીના રોકાણ અર્ધશહેરી અને ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં ઉમેદવારો માટે આયોજિત કરે છે.અને તેના ૨૦૦ રૂ\ની ફીનું ધોરણ છે. બધીજ મહિલાઓને મળે છે. અનુસુચિત જાતિ-અનુસુચિત મહિલાઓ સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાત વર્ગ (બક્ષીપંચ) વિકલાંક નિવૃત સૈનિકો માટે ફક્ત રૂ| ૨૫ રૂપિયા ફી રાખેલ છે . જેનો સમયગાળો અઠવાડિયાનો છે.

- તાંત્રિક કૌશલ્ય નિમાર્ણ ઇ.ડી.પી. કાર્યક્રમ.

સી.ઇ.ડી. અન્ય તાંત્રિક તાલીમ સંસ્થાના સહયોગમાં આ વિશિષ્ટ કાર્યક્રમો ચલાવે છે. હાલમાં નેશનલ ઇન્સ્ટીટયુટ ઓફ ફેશન ટેકનોલોજી (નીફ્ટ) તેમજ સેન્ટ્રલ ઇન્સ્ટીટયુટ ઓફ પ્લાસ્ટીક (સીયેટ) સાથે મહિલા સાહસિકો માટે આ પ્રકારના ખાસ કાર્યક્રમો આયોજીત થયેલ છે .જેમાં જે તે તાંત્રિક કૌશલ્ય સાથે જરૂરીયાતલક્ષી ઉદ્યોગ સાહસિકતાની તાલીમ આપવામાં આવે છે .

- ઇન્ફોમેશન ટેકનોલોજી ઇ.ડી.પી .

તાંત્રિક કૌશલ્ય નિર્માણ ઇ.ડી.પી. પ્રકારના ઇન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી આધારિત ઇ.ડી.પી. કાર્યક્રમોમાં કોમ્પ્યુટર સોફ્ટવેર અને હાર્ડવેર આધારિત ટેકનીકલ ટ્રેનીંગ અને ઇ.ડી.પી. કાર્યક્રમનો સમન્વય કરી ઇન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી એન્ટરપ્રેન્યોરશિપ વિકસાવવામાં આવે છે . આ કાર્યક્રમની ફી સમયગાળા અને જરૂરિયાત મુજબ ૨૦૦૦/- સુધીની રાખવામાં આવે છે .

- ઉદ્યોગ સાહસિકતા પ્રશિક્ષણ.

ઉપરોક્ત બધાજ મોડયુલના તાલીમ વર્ગના જે તે લાભાર્થીઓને અનુરૂપ ઉદ્યોગસાહસિકતા પ્રશિક્ષણ આપવામાં આવે છે. જેમાં માહિતીના રત્રોતો, યોજનાકીય તેમજ અન્ય માહિતીઓ , ઔદ્યોગિક તકો અને પ્રોડકટ બજાર સર્વેક્ષણ , સંચાલન ક્ષમતા , પ્રોજેકટ , પરામર્શ સેવાઓ , સિધ્ધી પ્રેરણા શિબિર , તાલીમ બાદની સેવાઓ માર્ગદર્શન તેમજ જરૂરી કાર્યનો સમાવેશ થાય છે. જે માટે સંલગ્ન ટ્રેનર કાર્ય કરે છે .

(3) સંચાલન વૃધ્ધિ કાર્યક્રમો

આ ઇ.ડી.પી. કાર્યક્રમોના ફળ સ્વરૂપ મૂર્તિમાન થયેલ સફળ વન સાહસિકો તેમજ અન્ય લધુ ઉદ્યોગ સાહસિકોના એકમોને સુદ્રઢ બનાવવા વિવિધ સંચાલનલક્ષી કાર્યક્રમો આ પ્રવુતિ અંતર્ગત દરેક વિભાગમાં રાખવામાં આવે છે ..

મેનેજમેન્ટ એસોસીએશન કાર્યક્રમ.

સામાન્ય રીતે એક કે બે દિવસના આ કાર્યક્રમમાં સંચાલનના જરૂરિયાતલક્ષી વિષયો જેને ઔધોગિક એસોસીએશન કે સહયોગી સંસ્થા સાથે નક્કી કરવામાં આવે છે. નાણાકીય સંચાલન ,બજાર વ્યવસ્થા , પડતર કિમત ,આઇએસઓ ૯૦૦૦ (હજાર) ,ટોટલ ક્વોલીટી મેનેજમેન્ટ ,એક્ષપોર્ટ ,પ્રોસીજર એન્ટ માર્કેટીગ , ટેકનોલોજી ટ્રાન્સફ એન્ટ અપગ્રેડેશન જેવા વિવિધ વિષયમાં તજજ્ઞો સાથે આ કાર્યક્રમ યોજવવામાં આવે છે.

- **માર્કેટિંગ એન્ડ ફાયનાન્સ કાર્યક્રમ.**

ત્રણ દિવસીય આ કાર્યક્રમ ખાસ લધુ ઉદ્યોગકારોને સૌથી અગત્યનાં એવા માર્કેટીગ અને ફાયનાન્સના વિવિધ વિષય નિષ્ણાતો સાથે ત્રણ દિવસનો પાર્ટટાઇમ કાર્યક્રમ તરીકે યોજવામાં આવે છે . આ કાર્યક્રમમાં ખાસ કરીને બદલાતી પરિસ્થિતિ માર્કેટીગ અને ફાયનાન્સમાં એકમોને સક્ષમ બનાવવા ઉત્કૃષ્ટ તજજ્ઞોની સેવાથી આયોજવામાં આવે છે .

➢ **સુક્ષ્મ ઉદ્યોગની મહિલા સાહસિકોના પ્રમાણ અંગે વિગત દર્શાવતું કોષ્ટક :**

વર્ષ	મહિલા સાહસિકતા	વર્ષ	મહિલા સાહસિકતા
૨૦૦૮-૦૯	૪૯૩૦	૨૦૧૫ -૧૬	૧૧૩૫૬
૨૦૦૯ -૧૦	૧૦૮૪૫	૨૦૧૬ -૧૭	૧૪૭૬૮
૨૦૧૦ -૧૧	૧૨૦૭૨	૨૦૧૭ -૧૮	૧૫૬૬૯
૨૦૧૧ -૧૨	૧૪૨૯૯	૨૦૧૮ -૧૯	૨૫૪૩૪
૨૦૧૨ -૧૩	૧૩૬૧૨	૨૦૧૯ -૨૦	૨૪૭૨૦
૨૦૧૩ -૧૪	૧૩૪૪૮	૨૦૨૦ -૨૧	૧૧૮૨૩
૨૦૧૪ -૧૫	૧૩૩૯૪	૨૦૨૧ -૨૨	૧૨૭૨૨
કુલ			૧૯૯૦૯૨

સ્ત્રોત: Miniry Of Micro , Small and Mediam Entrepreneurs Annual Report 2021-22)

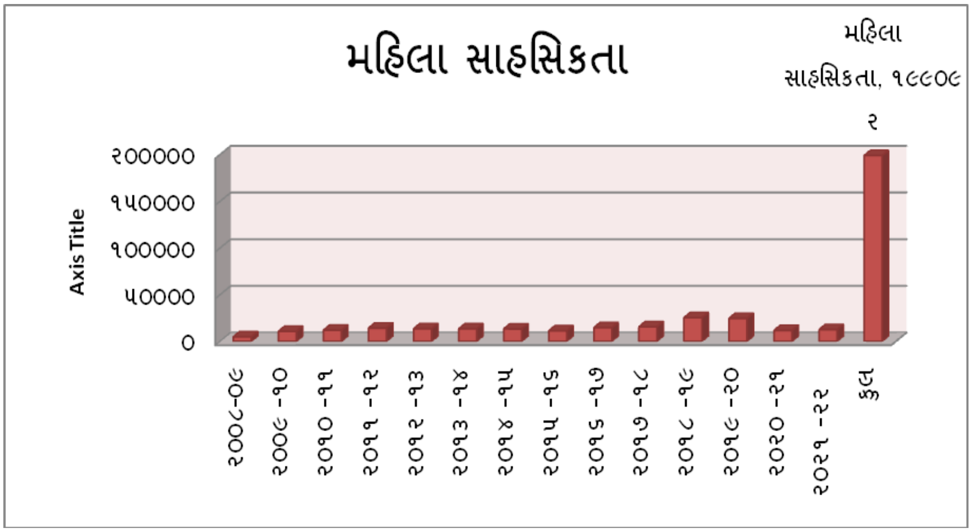

ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરથી કહી શકાય કે વર્ષ ૨૦૦૮ - ૦૯ માં ભારતમાં મહિલા સાહસિકતાનું પ્રમાણ ૪૯૩૦ જેટલું જોવા મળે છે. જયારે ૨૦૧૨ થી ૨૦૧૫ સુધીમાં મહિલા સાહસિકતાના પ્રમાણમાં નહીવત ફેરફારો થતો જોવા મળે છે. જયારે ૨૦૧૮ – ૧૯ માં સુક્ષ્મ ઉદ્યોગોનું પ્રમાણ વધીને ૨૫૪૩૪ જેટલું જોવા મળે છે. જયારે ૨૦૨૧ – ૨૨ માં ઉદ્યોગોનું પ્રમાણ ૧૨૭૨૨ જેટલું જોવા મળે છે આથી કહી શકાય કે અર્થતંત્રમાં વિકાસની દ્રષ્ટિએ ઉધોગક્ષેત્રનો ફાળો ખૂબ જ મોટા પ્રમાણમાં વધારો થતો જોવા મળે છે .

સમાપન

પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસ અંતર્ગત વિકાસની પ્રક્રિયામાં ઉદ્યોગનો ફાળો આજે પણ અત્યંત વધારો થતો જોવા મળે છે. ધંધા અને ઉદ્યોગના સંદર્ભ મહિલાઓ વિશ્વમાં ખ્યાતિ ધરાવે છે. જયારે ઉદ્યોગ સાહસિકતાના વિકાસની સંસ્થાઓ અત્યંત મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. આ સમગ્ર અભ્યાસનું તારણ એ છે. કે જેમ જેમ વ્યકિતઓની જરૂરિયાતો વધતી જાય છે .તેમ તેમ ઉદ્યોગના પ્રમાણમાં પણ સતત વધારો થતો જોવા મળે છે .

સંદર્ભ સુચિ

- બાદશાહ, લીના. (૨૦૧૦). ઉદ્યોગ સાહસિકાતાનું સમાજશાસ્ત્ર . અમદાવાદ : ગુજરાત યુનિવર્સીટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ .
- હંસ, કિજન્સ. અને અન્ય લેખકો (૨૦૦૮). ઉદ્યોગ સાહસિકાતાનો ટકાઉ વિકાસ અને કામગીરી .એડ્વક એલ્ગર પબ્લીશર. (12)-૧૮૪૮૪-૪૩૯૫૧.
- બ્રશ, સીજી. અને કેન્ડીડા, (૨૦૦૬). વિકાસલક્ષી મહિલા ઉદ્યમીઓ અને તેમના વ્યવસાયો. એડવર્ડ એલ્ગન . પબ્લીશર. (7) – ૧૮૪૫-૨૯૯૭.
- Government of India. (2020-21) Annual Report .

Websites

- www.bain.com
- www.imf.org
- www.sturtapiadia.gov.in
- https://ced.gujarat.gov.in/

GREEN MARKETING IN MODERNMARKETING MIX

Rohit Twinkal Navinchandra
M.com., UGC NET(JRF)

ABSTRACT:

This paper tries to provide an overview of green marketing from marketing mix point of view. The aim of green marketing is to include environmental issues in the marketing efforts. The idea is that marketers provide consumers with better information about the green properties of the products offered and then they will include this information in their purchasing decisions. This will consequently push companies to produce products that are better from an environmental point of view. Consequently companies have executed various green marketing strategies to meet the demands of environmentally sensible customers as they are very much aware of what they are consuming. For this reason they demand such products that are environment friendly and organizations are bound to meet the requirements for their survival in today's competitive market. Companies that use the extreme green strategy fully incorporate environmental issues and responsibility into their business strategies and address issues related to marketing mix for the environment. Strategic greening in one area may or may not be leveraged effectively in others. So, organizations must ensure that green marketing activities are assimilated holistically, especially if they are used in positioning or promotional activities.

KEY WORDS: green marketing, marketing mix

INTRODUCTION

Green marketing: Green marketing is the practice of promoting products or services that are environmentally friendly or have a positive impact on the planet. It involves incorporating sustainability principles into various aspects of marketing, such as product design, packaging, messaging, and promotion.Green companies take a long view of their businesses, prioritizing the well-being of the planet and future generations over short-term profits. Examples of popular brands that use green marketing extensively include Starbucks, Patagonia, IKEA, Seventh Generation, Nike, Unilever, and even IBM.We can call green marketing as ecological marketing and environmental marketing.In the context of green
marketing, a green product refers to a product that is designed, manufactured, and marketed with a focus on environmental sustainability. Green products are typically made using eco-friendly materials, have a reduced carbon footprint, and are designed to minimize harm to the environment throughout their lifecycle. They are an important component of the green marketing mix, which includes
other elements such as green pricing, green promotion, and green distribution.

Marketing mix: Generally there are 4 P's of marketing mix.Which include product, price, place and promotion .This all are the marketing tools which are used by firm to achieve its objectives. This four P's works in green marketing also and include: **Product**: A producer should produce the product without any harm on the environment. **Price**: These products are produced with special carethat do not harm the environment so the price of these products are relatively higher than other products**.**

Place: A distribution logistics is of crucial importance, main focus is on ecological packaging. These products should be marketed to local as well as national markets. **Promotion**:A communication with the market should put stress on environmental aspects and promotion of the product should also be done in a greener way.

Green marketing strategies

Green marketing strategies are an effective way for companies to promote their eco-friendly

products and practices. By highlighting the environmental benefits of their offerings, companies can attract environmentally conscious consumers. It’s a win-win situation for both businesses and the planet.

These are some green marketing strategies:

Creating eco-friendly products: It is a great way to contribute to a sustainable future. Companies can focus on using renewable materials, reducing waste, and minimizing their carbon footprint. It's an exciting area that combines innovation and environmental responsibility.Using eco-friendly product: They are made from sustainable materials and are designed to be less harmful to the planet.

Packaging made from recycled materials: It helps reduce the demand for new resources and decreases waste in landfills. Choosing products with recycled packaging is a simple way to make a positive impact on the environment.

Reducing greenhouse gas: Companies can achieve this by implementing energy-efficient practices, using renewable energy sources, and adopting sustainable transportation methods. By highlighting their efforts to reduce greenhouse gas emissions, companies can attract environmentally conscious consumers and contribute to mitigating climate change.

Reducing Emissions from production processes: Companies can achieve this by implementing cleaner production techniques, using energy-efficient machinery, and optimizing resource usage.
Adopting sustainable business practices: Sustainable practices not only benefit the environment but also enhance brand reputation, attract socially conscious consumers, and contribute to long-term business success.
Communicating a product's environmental benefits: By highlighting the product's eco-friendly features, such as being made from recycled materials or having a low carbon footprint, companies can effectively reach environmentally conscious consumers. This helps create awareness and encourages consumers to make sustainable choices.
Investing profits in renewable energy or carbon offset efforts: This not only helps the environment but also align with the value of environmentally conscious consumer.
The Importance of Green Marketing: Every company has a social responsibility towards environment. So company should start using green marketing not only for competitive advantage but also for its social responsibility. Apart from social responsibility and competitive advantage there are many reasons for companies
to adopt green marketing.
Green marketing helps raise awareness about environmental issues and encourages consumers to make more sustainable choices.
By promoting eco-friendly products and practices, companies can differentiate themselves from their competitors and appeal to consumers who are increasingly seeking out environmentally responsible products and services. This way companies can get Competitive advantage.
It can also help companies reduce their environmental impact by promoting products and practices with a lower carbon footprint or recycled materials.
Companies that are seen as environmentally responsible can benefit from increased customer loyalty and a positive brand reputation.
By embracing sustainable practices and promoting them through marketing campaigns, companies can help to drive positive change and contribute to a more sustainable future.
Company can raise awareness about the environment and sustainability which is very important thing to be understand in this era. Negative impact on the environment can be reduced through this with the reduction in Waste also. Green marketing contribute in long term health and well begin of the earth and all the living organisms of earth.
Green marketing is growing for a number of reasons, one of which is the increasing awareness and concern for environmentalissues among consumers. As a result, they are more likely to seek out products and services that are environmentally friendly and sustainable. This trend has led companies to adopt more sustainable business practices and engage in green marketing in order to appeal to environmentally conscious consumers.
Another reason for the growth of green marketing is that there is increasing pressure on companies to adopt sustainable practices and reduce their environmental impact. Governments, consumers, and other stakeholders are increasingly demanding that companies be more responsible in their operations and supply chains. This has led companies to demonstrate their commitment to sustainability and differentiate themselves from their competitors.
Some challenges for green marketing include consumer skepticism, higher production costs, limited consumer awareness, and the need for clear and credible green certifications. It can be challenging to convince consumers to
choose green products over conventional ones, especially if they perceive them as more expensive or less effective. Additionally, companies may face difficulties in communicating the

environmental benefits of their products and ensuring that their green claims are backed by trustworthy certifications. Despite these challenges, green marketing presents an opportunity for businesses to meet the growing demand for sustainable products and contribute to a greener future.

PRINCIPAL OF GREEN MARKETING CONCEPT

Environmental Responsibility: Green marketing promotes products and services that have a minimal negative impact on the environment. This principle emphasizes the importance of companies taking responsibility for their environmental footprint.

Consumer Education: Informing consumersabout the environmental benefits of products is crucial. Green marketing principles stress the need for transparent and accurate communication to help consumers make informed choices.Green Marketing can be adopted by promoting the concept of publicity.For adopting the concept of green marketing, knowledge about the benefits of environment should be imparted to consumers and marketers so that people may get aware about environment.

Environmental Product Development: Companies should focus on developing eco-friendly products and services that conserve resources, reduce pollution, and promote sustainability.Marketers should use natural resources in their product for adopting the concept of green marketing. For example flowers and fruits can be used for color and fragrance in the product.

Reducing waste: Green marketing encourages the reduction of packaging materials and waste generation. It supports efforts to minimize the ecological impact of product manufacturing and disposal.

Corporate Social Responsibility (CSR): Companies should integrate environmental responsibility into their overall corporate strategy. This includes supporting environmental causes and adopting sustainable practices throughout the organization.

Lifestyle and Behavior Change: Green marketing aims to influence consumer behavior by promoting sustainable lifestyles. It encourages the adoption of eco-conscious habits and choices.

Long-term Perspective: Sustainability is a long-term commitment. Green marketing principles emphasize the need for ongoing efforts to reduce environmental impact and meet evolving consumer expectations.

Transparency and Honesty: Companies should be transparent about their environmental efforts and not engage in “greenwashing,” which involves making false or misleading environmental claims. It’s important for companies to accurately communicate the environmental benefits of their products and practices. This includes providing clear and truthful information about their sustainability initiatives, certifications, and the environmental impact of their products. By being transparent and honest, companies can build trust with consumers and ensure that their green marketing efforts are credible and effective.

Continuous Improvement: Green marketing isn’t static. It requires a commitment to continuous improvement in environmental performance, technology, and practices.

CONCLUSION

Green marketing is useful in the modern marketing mix because it allows companies to differentiate themselves from competitors by showcasing their commitment to sustainability. By incorporating green marketing strategies into their overall marketing efforts, companies can attract environmentally conscious consumers, build brand loyalty, and contribute to a more sustainable future. It’s a win-win situation! Green marketing is a natural outgrowth of growing societal concern over the environment and is still in its infancy and likely to be a growth area

because of the persistent nature of our world's environmental problems. Commitment by business organizations to improve the environment and consumer support of these efforts through the purchase of green products, are keys to the future of green marketing. Companies must consider the environmental impact of a product throughout its complete life cycle. Every aspect of the product: design, production, packaging, use and disposal, provides an opportunity for a company to not only protect the environment but also benefit from positive consumer attitudes towards the environment. Not all consumers are strongly influenced by green marketing. Ultimately, green products will generate the greatest sales advantage if their price point is close to similar, less environmentally friendly, products. Thus, more efficient means of development and production will be necessary to assure reasonable profit margins. Organizations must ensure that green marketing activities are integrated holistically, especially if they are used in positioning or promotional activities. Thus, care must be taken while implementing green marketing.

- REFERENCES

- https://www.upgrad.com/blog/what-is-green-marketing/
- http://dspace.unimap.edu.my/bitstream/handle/123456789/40027/IJBT_Vol_5_Feb_2015_7_87-98.pdf?sequence=1
- https://www.shopify.com/blog/what-is-green-marketing
- https://www.syke.fi/en-US/Current/Environmental_marketing_claims_in_Finlan%2862067%29
- https://www.slideshare.net/pkhullar3/green-marketing-33612210
- http://ignited.in/I/a/109910
- https://emeritus.org/blog/sales-and-marketing-importance-of-green-marketing/
- https://www.123rf.com/photo_58648546_photo-of-plants-growing-from-soil-heaps-with-4p-marketing-mix-conceptual-words-written-on-paper.html

The Health Sector in India: Challenges, Progress, and Future Directions

Vaishaliben K. Makwana
Assistant professor,(GES- II)
Department :Economics
Government Arts and Commerce College,Kathlal
Dist: Kheda

Abstract

India's health sector, encompassing a wide range of services and institutions, faces significant challenges due to its vast population, diverse needs, and varying levels of healthcare infrastructure. This research paper provides a comprehensive analysis of the current state of the health sector in India, examines key challenges, assesses progress made, and outlines future directions for improvement. By exploring the complexities of healthcare delivery, policy frameworks, and emerging trends, the paper aims to offer actionable recommendations to enhance health outcomes in the country.

1. Introduction

India, with a population exceeding 1.4 billion, has a health sector characterized by a mix of public and private institutions, diverse healthcare services, and varied regional disparities. Despite significant progress in health indicators, the sector faces numerous challenges, including access to quality care, infrastructure deficits, and the burden of non-communicable diseases. This paper provides an overview of the health sector in India, assesses the current state, and proposes strategies for future development.

2. Overview of the Health Sector

2.1. Structure and Organization

The Indian health sector is composed of:

- **Public Sector:** Managed by central and state governments, this sector includes primary health centers (PHCs), community health centers (CHCs), district hospitals, and state-run medical colleges.
- **Private Sector:** Comprising hospitals, clinics, and diagnostic centers, the private sector plays a significant role in providing healthcare services, often catering to higher-income groups.
- **Non-Governmental Organizations (NGOs):** NGOs contribute to healthcare delivery, particularly in underserved areas, by providing services ranging from immunization to maternal and child health.

2.2. Health Services

India's health services include:

- **Primary Care:** Provided by PHCs and CHCs, focusing on preventive and basic medical care.
- **Secondary Care:** Offered by district hospitals and specialized clinics, addressing more complex medical issues.
- **Tertiary Care:** Delivered by specialized hospitals and medical institutions, dealing with advanced and critical care.

2.3. Health Indicators

Key health indicators in India include:

- **Life Expectancy:** Approximately 69.7 years (as of 2022).
- **Infant Mortality Rate:** About 30 per 1,000 live births.
- **Maternal Mortality Ratio:** Around 174 per 100,000 live births.

3. Key Challenges

3.1. Access and Equity

- **Geographical Disparities:** Rural areas often face shortages of healthcare facilities and personnel, leading to inequitable access to services.
- **Socioeconomic Barriers:** Low-income populations struggle with affordability and accessibility issues, impacting their health outcomes.

3.2. Infrastructure and Resource Gaps

- **Healthcare Facilities:** Many regions lack adequate healthcare infrastructure, including hospitals, clinics, and diagnostic centers.
- **Human Resources:** There is a shortage of healthcare professionals, including doctors, nurses, and specialists, exacerbated by uneven distribution across urban and rural areas.

3.3. Quality of Care

- **Variability in Services:** Quality of care varies significantly between public and private sectors, with public facilities often facing issues related to infrastructure and resource constraints.
- **Regulation and Standards:** There is a need for better regulation and standardization of healthcare services to ensure consistent quality across the sector.

3.4. Disease Burden

- **Communicable Diseases:** Despite progress, diseases such as tuberculosis, malaria, and HIV/AIDS continue to pose significant challenges.
- **Non-Communicable Diseases (NCDs):** The rise in NCDs such as diabetes, cardiovascular diseases, and cancer places an additional burden on the healthcare system.

4. Progress and Initiatives

4.1. Government Programs

- **National Health Mission (NHM):** Focuses on strengthening public healthcare systems, improving maternal and child health, and addressing communicable diseases.
- **Ayushman Bharat:** A flagship health insurance scheme aimed at providing financial protection for economically disadvantaged families, covering hospitalization costs and secondary and tertiary care.

4.2. Public-Private Partnerships

- **Collaborations:** The government has partnered with private entities to enhance healthcare delivery through initiatives like Pradhan Mantri Jan Arogya Yojana (PM-JAY) and the establishment of model primary health centers.

4.3. Digital Health Initiatives

- **Health Information Systems:** The implementation of digital health records, telemedicine, and mobile health apps has improved access to healthcare and streamlined medical services.
- **eSanjeevani:** A telemedicine platform offering remote consultations and medical advice, particularly beneficial for underserved areas.

4.4. Research and Innovation

- **Medical Research:** Advances in medical research and biotechnology have led to the development of new treatments and vaccines, contributing to improved health outcomes.
- **Innovation in Healthcare Delivery:** Innovative models of care, including community health workers and mobile health units, have been introduced to address gaps in service delivery.

5. Future Directions

5.1. Strengthening Primary Healthcare

Enhancing primary healthcare infrastructure and services is crucial for improving overall health outcomes. Investment in PHCs, training of healthcare workers, and community-based health programs are essential for a robust primary healthcare system.

5.2. Addressing Health Inequities

Efforts to reduce health disparities should focus on improving access to healthcare in rural and underserved areas, addressing socioeconomic barriers, and promoting inclusive healthcare policies.

5.3. Improving Healthcare Quality

Standardizing healthcare practices, increasing regulatory oversight, and implementing quality assurance mechanisms are necessary for ensuring consistent and high-quality care across the sector.

5.4. Enhancing Disease Prevention and Management

Promoting preventive healthcare, strengthening disease surveillance systems, and investing in research for NCDs and emerging health threats will be critical for managing the disease burden effectively.

5.5. Expanding Digital Health Solutions

Leveraging digital health technologies to improve service delivery, data management, and patient engagement can enhance the efficiency and reach of healthcare services.

6. Conclusion

The health sector in India has made significant strides in improving healthcare access and outcomes, but challenges remain. Addressing issues related to access, infrastructure, quality, and disease burden requires a multi-faceted approach involving government initiatives, public-private partnerships, and innovative solutions. By focusing on these areas and implementing effective strategies, India can enhance its healthcare system and ensure better health outcomes for its population.

References

- Ministry of Health and Family Welfare, Government of India. (2022). Annual Report on Health Sector.
- World Health Organization (WHO). (2022). India Country Profile: Health Indicators and Statistics.
- National Health Mission (NHM). (2022). Program Guidelines and Achievements.
- Patel, V., & Kumar, S. (2022). "Healthcare Infrastructure and Access in India: An Analytical Review." *Journal of Public Health Policy*.
- Sharma, R., & Singh, A. (2022). "Digital Health Innovations and Their Impact on Healthcare Delivery in India." *Health Informatics Journal*.

This research paper offers a detailed analysis of the health sector in India, highlighting key challenges, assessing progress, and suggesting future directions. It aims to provide a comprehensive understanding of the sector and propose actionable recommendations for improving healthcare delivery and outcomes in the country.

PUBLISHED BY

http://www.hsccresearchejournal.org/

HEAD QUARTER

Shree H.S.Shah College Of Commerce, Modasa Dist- Arrvalli